

ÚSTAV INFORMAČNÍCH STUDIÍ A KNIHOVNICTVÍ
FF UK V PRAZE

Petr Voit

Knihtisk 17. a 18. století

Verze 1.0

Praha

Září 2008

1 VÝVOJ KNIHTISKU V ZAHRANIČÍ BĚHEM 17. STOLETÍ

Také během 17. století se knihtisk šířil do zemí, které do té doby byly odkázány pouze na import knižního zboží, např. do Finska (1642) a Norska (1642). Iniciátorem knihtisku v **Severní Americe** se stal pastor Joseph Glover, britský přistěhovalec z Cambridge. Poněvadž během plavby do Nového Světa na podzim roku 1638 zemřel, dílnu převezl ze staré vlasti do osady Cambridge (Mass.) instalovala 1638 jeho vdova a novousedlí tiskaři **Stephen Daye** (1611 – 1668) se synem. Po nich tiskárnu převzal **Samuel Green** (1615 – 1702), jehož jméno je spjato s vydáním vůbec nejstarší americké Bible, a to v nářečí domorodých Moheganů (1661-1663).

Druhým tiskařským centrem soudobé Nové Anglie byl nedaleko ležící Boston, kde vznikla první tiskárna roku 1675 péčí Johna Forstera (Fostera). O něco později se do města přistěhoval Greenův syn **Bartholomew st.** (1666 – 1732) a po 40 let pracoval jako oficiální tiskař vlády. Hojně tiskl také učebnice a pokusil se i o vydávání prvních amerických novin, které však po úvodním čísle vydaném 25. září 1690 pro nedostatek čtenářů zanikly. Paralelně s touto dílnou fungovala od 1717 tiskárna **Jamese Franklina** (1696 – 1735), jednoho z prvních řemeslníků narozených nikoliv v Anglii, ale v nové vlasti.

Během 80. let se knihtisk uchytil v dalších koloniích (Virginie, Maryland, Pensylvánie). V pensylvánské Philadelphii proslul všestranně založený **Benjamin Franklin** (1706 – 1790), Jamesův nevlastní bratr, americký tiskař, politik, publicista, přírodovědec a filantrop. Roku 1729 koupil hlavní regionální noviny, které pod názvem *Pennsylvania gazette* (Philadelphia 1728) tiskla konkurence, a o rok později si pro ně opatřil vlastní tiskárnu. V ní vydával jak literaturu náboženskou, např. první jazykově německý tisk na území Ameriky tištěný navíc antikvou, tak i osvětovou, např. vlastní esejistické zábavně-naučné almanachy. Stal se mluvčím amerických kolonií, hájících vlastní ekonomické a politické zájmy před politikou evropských mocností. Roku 1754 vystoupil jako první s plánem spojení kolonií a 1776 byl členem komise pro přípravu Prohlášení nezávislosti.

V jiné philadelphské dílně s finanční pomocí Tiskárny univerzitní v Cambridge byla 1782 připravena první anglicky tištěná Bible. Další pensylvánské dílny založili na počátku 18. století němečtí pietisté ve městě Germantown. Jednou z nejvýraznějších osobností byl rodilý Němec **Christoph Sauer st.** (1694 – 1758), který rozmnožoval hlavně jazykově německou bratrskou, luterskou a pietistickou literaturu. K nejdůležitějším počínům však patří *Biblia, das ist Die Heilige Schrift Altes und Neues Testament* (Germantown 1743). Šlo o Lutherův překlad, který po Greenově indiánské Bibli reprezentoval vlastně druhé americké vydání obou Zákonů a zároveň první vydání pořízené na území Severní Ameriky v evropském jazyku. Zdárnou realizaci díla zabezpečil od 1740 vlastní písmolijnou, která vznikla v dostatečném časovém předstihu jako vůbec první manufaktura tohoto typu na americkém kontinentu.

Pátou kolonií v pořadí, do níž pronikl knihtisk, byl New York, v jehož stejnojmenném městě se první dílna etablovala roku 1693. **John Peter Zenger** (1697 – 1746) pracoval od roku 1726 v druhé tiskárně. Ten se do dějin knihtisku Severní Ameriky zapsal jako bojovník za svobodu slova. Jeho *New York weekly journal* (New York od 1733), svobodomyšlné protibritsky zaměřené periodikum, se stalo místním politickým kruhům nepohodlné a Zenger byl vzápětí 1734 pro různá nařčení a urážky zatčen. Proces, v němž jako první v anglo-americkém světě hájil obecné demokratické principy, po osmi měsících roku 1735 vyhrál. Tak vznikl pro všechny britské kolonie precedens svobody knihtisku. V 70. letech pracovalo v Unii již na 100 tiskáren a později vznikaly další, např. v Kalifornii (město Monterey 1834).

O popularizaci knihtisku v Kanadě se mezi novousedlíky ještě před jeho uvedením zasloužily cyklické zprávy, pořizované na indiánských územích francouzskými jezuitskými misionáři. Relace od 30. let 17. století v Paříži tiskl budoucí ředitel Tiskárny královské **Sébastien Cramoisy** (1585 – 1669). Vlastní knihtisk získala Kanada až o sto let později. Nejstarší dílnu instaloval roku 1751 v Halifaxu (Nové Skotsko) bostonský tiskař **Bartholomew Green ml.** (zemř. 1751).

V počátcích severoamerického knihtisku převládala náboženská a nábožensky vzdělávací literatura, almanachy a kalendáře, po počátečních potížích se velmi brzy ujaly noviny a časopisy. Rozvoj svobodného knihtisku v Nové Anglii brzdila od roku 1662 až do Zengerova procesu 1735 cenzura. Domácí beletrie a politická literatura byly proto ještě v 18. století hojně vydávány v Evropě. Vybavení nejstarších dílen i další materiál potřebný ke knižní výrobě pocházel z Anglie, tiskové písmo či matrice se dovážely z Německa a Francie. Ve snaze po osamostatnění amerického knihtisku byla už 1690 v pensylvánské v Germantownu založena první papírna. Zde také 1740 počala pracovat vůbec první tuzemská písmolijna, jejíž další následovnice expanzi středoevropského řemesla silně omezily.

Třicetiletá válka a její důsledky zasáhly evropský knihtisk politicky i hospodářsky. S růstem výrobních nákladů, zejména při nákupu papíru, stouply ceny knih, ale díky válečnému stavu, epidemiím a nemocem zároveň ubylo čtenářů a zmenšila se jejich solventnost (přesto nelze říci, že mezi 17. stoletím a první polovinou 18. století obrazová kniha v cizině

stagnovala). Knihtisk tohoto období však ke grafické úpravě takřka nic nového nepřinesl. Knižní úprava těžila z minulého období, ale pro renesanci tolik příznačná formální uměřenost byla opuštěna ve prospěch barokního vkusu. Ekonomická stagnace přitom snížila provozní kapitál principálů a ti výrobu ještě důsledněji nežli dříve přizpůsobili kupní síle cílové skupiny čtenářů. Tak byl dovršen proces započatý už koncem 16. století, v jehož důsledku se typografie rozštěpila na „vyšší“ a „nižší“. První, investičně náročnější způsob záležel v individuálně pořizovaných sadách výtvarných iniciál nebo v nové obrazové složce, která kongeniálně souznívala s motivickým nábojem textu. Druhému, výrobně levnějšímu způsobu postačoval starší a vyčerpaný materiál, zděděný většinou po předcích: nejen tiskové písmo a jednoduché iniciály, ale i zhrublé štočky dřevořezových ilustrací, jejichž vazba na text nebyla rozhodně prvořadou záležitostí.

I přes tyto rozdíly charakterizuje barokní typografii jedno novum. Vzrostla utilitární role **tiskového písma**, zejména vyznačovacích majuskulí. Písmo bylo při sazbě typografických titulních stran, dedikací či hojně užívaných chronogramů prezentováno všemi dosažitelnými stupni a písmovými řezy, takže módní směsice už sama o sobě vyvolávala jistý grafický účín. Dvojnásob to platí o Nizozemí, Německu a krajinách rozvíjejících knihtisk pod německým kulturním vlivem (mj. České země), kde se jakožto písmo národních jazyků prosadila morfologicky pestrá paleta švabachu a fraktury, zatímco v ostatních západoevropských zemích byla upevněna pozice barokní čili přechodové antikvy konstruované pořád ještě na bázi renesanční uměřenosti. S požadavkem barokní zdobnosti novogotického švabachu a fraktury zesílily též funkce univerzálního dekoru. Zvláště dobře si v tomto ohledu vedla vegetativně a ornamentálně zbytnělá viněta.

Už na sklonku 16. století byl vývoj knižní kultury poznamenán několika souběžně působícími jevy. Estetické principy renesance, spočívající v stylové uměřenosti a harmonické souhře písma, dekoru a ilustrace, se vyžily. Nový směr reflektující vznícenou představitost, citovost a patos ohlašoval už pozdně renesanční rolverk jakožto téměř povinná součást manýristicky přezdobené titulní bordury. Vyjadřovací možnosti dřevořezu ve střetu s umělecky životaschopnějším mědirytem a nově se prosazující **mezzotintou** slábly. Tisk z hloubky ovšem knižní výrobu, zatíženou rostoucími náklady, nebezpečně prodražoval, takže cykly rytých ilustrací přicházely spíše jako nadstandard. Ne však vždy měl tento útlum ryze ekonomický podtext. Některé vůdčí evropské tiskárny totiž textovou ilustraci zamítly programově (nizozemští Elzevierové). Důležitou roli sehrál také všeobecný nedostatek knižních grafiků. Zatímco v předchozím století explozivně rostoucí knihtisk přilákal ke spolupráci několik generací umělců, kapacity 17. století byly naopak ztenčeny díky většímu zájmu výtvarníků o volnou grafiku.

Východisko z neuspokojivé situace nabídla překvapivě čtenářská záliba v alegorii. Dosud homogenní textová a obrazová složka informačně zbytnělá titulní strany byla rozpojena a obrazový vstup do knihy připadl **frontispisu**. Výtvarné zpřítomnění obsahu díla či jeho pisatele působilo na exponovaném místě natolik univerzálně, že tiskař mohl být mnohdy zbaven finančních starostí o další textové ilustrace. S útlumem ilustrace krásné literatury a s řemeslnou úrovní ilustrace lidových náboženských tisků 17. a 18. století paradoxně stoupal čtenářský a vydavatelský zájem o dražší obrazové publikace věcné a naukové povahy. Navzdory ekonomické depresi tak z renesanční etapy kupříkladu přetrval silný, vyšší pořizovací cenou neovlivněný zájem o cykly **biblické rytiny**, doprovázené krátkými prozaickými či veršovanými dějpravnými komentáři (Joachim von Sandrart, Matthäus Merian, Melchior Küsel). Úspěšnou pouť zahájila také cyklická **veduta** (Joris Hoffnagel a Franz Hogenberg). Přednosti mědirytu byly oceněny při realizaci **portrétu** a kostýmních alb (Václav Hollar) a zejména pak ve sféře zeměpisných, námořních i hvězdných **atlasů**, jejichž výroba se od konce 16. století koncentrovala do dnešní Belgie a Nizozemska (rodiny Jodoca Hondia st., Jana Janssonia st., Willema Janszoon Blaeua).

Monopol náboženské a nábožensky výchovné literatury sice neskončil, ale literární produkty latinského humanistického básnictví se na přelomu 16. a 17. století vyžily. Nosný oblouk vytvořily národní humanistické formy rozvíjející s oblibou historické náměty a všechny obory jazykovědy. Barokní umění rehabilitovalo středověkou legendu. Spirituální vztah člověka k Bohu byl budován prostřednictvím žánrů nábožensky vzdělávací a modlitební literatury, která se spolu s devoční grafikou a knížkami lidového čtení stala podstatnou složkou tiskařské produkce 17. a 18. století. Podíl naukových spisů byl v národních literaturách samozřejmě rozdílný.

Vydavatelská nesoustavnost a nahodilost tištěných a obrazových jednolistů (Bilderbogen) i kontinuálně sestavovaných novinových letáků byla už na přelomu 16. a 17. století nahrazena periodickými kvartovými **novinami**. Velmi účinně k tomu přispěla rozvíjející se poštovní síť (proto také v nejstarších názvech přichází často adjektivum „poštovní“, podtrhované ještě titulním dřevořezem jezdce postilionu, troubícího do malé trubky zvané hörnli). Počátky novinového zpravodajství byly nicméně skromné a většina titulů měla jen efemérní trvání. Poněvadž poptávka po pravidelné informaci se konstitovala velmi pomalu, zájem publika byl podněcován častými změnami názvů. I tak ovšem příčiny zániku téměř vždy tkvěly ve slabém počtu odběratelů. Vývoj zpomalovaly rovněž státní orgány. Jejich slabý zájem o prosazení média dokládají pouze střídavě udělovaná a nepřenosná privilegia. Za vůbec nejstarší noviny v dnešním slova smyslu se pokládá měsíčník, v odborné literatuře nazývaný zkráceně „Rorschacher Monatsschrift“ z roku 1597. Počátkem 17. století se periodické noviny počaly postupně prosazovat ve Francii, Anglii, Španělsku, Itálii apod.

Další novinku neknižní publicistiky tvořily periodicky vydávané **časopisy**. I když se rozdíl mezi novinami a časopisem z hlediska názvů stíral (srovnej cizojazyčná označení „Journal“ nebo „Zeitung“ užívaná pro obě formy periodik zároveň), specifika časopisu tkvěla v absenci aktuálního denního zpravodajství a naopak v přítomnosti ilustrační složky. Nejstarší časopisy se ve srovnání s novinami lišily také formou distribuce, která nevyužívala institucionalizovanou poštovní dopravu, nýbrž měla individuální (korespondenční) ráz. První tiskoviny počaly vycházet v 17. století a obracely se převážně do oblasti vědecké, osvětové a poznávací, případně k určitému praktickému tématu (móda).

Po Evropě počaly růst tiskárny zakládané u jezuitských kolejí. Protireformace zesílila církevní i státní cenzuru. Obhajoba svobody tisku tak získala během 17. století filozofický a politický rozměr. Vůbec první tiskový proces byl veden 1660 proti anglickému básníku, obhajujícímu suverenitu anglické republiky, Johnu Miltonovi. V Německu se o právo na svobodné informace zasazoval kupříkladu filozof Benedikt (Baruch) Spinoza. Některé státy pod tímto tlakem předběžnou cenzuru postupně od konce 17. století rušily a dodatečný tiskový dohled upravovaly více méně liberálními tiskovými zákony (Anglie 1694, Německo 1815, Polsko 1815, Rakousko 1848, Dánsko 1851, Francie 1868, Švédsko 1882, Španělsko 1883, Bulharsko 1887, Rusko 1905).

Tiskař městského typu, upevňující svou prestiž díky dynastickému principu, se zhruba od poloviny 17. století musel vyrovnávat s rostoucím vlivem samostatných nakladatelů, kteří určovali ediční politiku a spoluvytvářeli čtenářský vkus. Poněvadž tiskaře k realizaci zakázek nakladatelé pouze najímali, osvětové působení tiskáren, zřejmě už od dob inkunábulí, se oslabovalo ve prospěch nově se rodící nakladatelské sféry. Velká koncentrace kapitálu soustředěného v rukách profesionálních nakladatelů však paradoxně prospívala spisovatelům a překladatelům, kteří už nemuseli být jako dříve odkázáni na nejistou či nahodilou finanční pomoc tiskařů a mecenášů.

Zrod velkých nakladatelských domů lze po polovině 17. století sledovat dobře v Německu. Kupříkladu ve **Frankfurtu/M.** se etablovala dynastie nakladatelů a rytců Merianů, založená basilejským rodákem **Matthäusem Merianem st.** (1593 – 1650). Tři generace Merianů se proslavily zejména monumentálními ilustrovanými edicemi, jimž v soudobé Evropě nebylo rovno a jejichž úspěch garantovala profesionalita celé rodiny. Prvním titulem je jednadvacetisvazkové *Theatrum Europaeum* (Frankfurt/M. 1635-1738). Přibližovalo prostřednictvím historických pramenů „divadlo“ evropské politiky z let 1617 – 1718. Na slávě frankfurtské firmy se podílela také *Topographia* (Frankfurt/M. 1642-1688), vlastně jednatřicetisvazkový cyklus o evropských státech i dílčích lokalitách, doplněný mědirytovými mapami a vedutami. Bibliografická orientace po Merianových Topografiích je poměrně náročná, neboť některé svazky vycházely zakrátko znovu, ovšem s původními letopočty a mnohdy i s odlišným ilustračním doprovodem. Tak je tomu i u svazku *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae, das ist Beschreibung und eigentliche Abbildung* (Frankfurt/M. 1650), který kromě 34 vedut a plánů měst přináší tři kartografické práce, a to anonymní mapu Čech, Komenského mapu Moravy a Helwigovo zobrazení Slezska. Součástí cyklu vedut je i trojdílný pohled na Prahu z Petřína, kreslený Václavem Hollarem už roku 1636. Topografie Českých zemí byla vydána celkem čtyřikrát. Oba cykly, *Theatrum* i *Topographiae*, tisklo postupně několik najatých dílen ve Frankfurtu.

Souputníkem frankfurtských Merianů byl majitel významných nakladatelství ve Frankfurtu a Lipsku **Johann Fritsch** (1635 – 1680). Po jeho smrti se pozůstala manželka roku 1681 vdala za **Johanna Friedricha Gleditsche** (1653 – 1716), který firmu nějaký čas vedl a roku 1690 ji předal dospělému nevlastnímu synovi **Thomasu Fritschovi** (1666 – 1726). Ten nakladatelsky pořídil mimo jiné třetí německé, neilustrované vydání *Böhmische Chronik* Václava Hájka z Libočan (Leipzig 1718). Gleditsch 1693 založil v **Lipsku** vlastní nakladatelství naukové literatury, které bylo s Fritschovou firmou roku 1741 spojeno. Pro nakladatelství psali významní němečtí bibliografové a encyklopedisté, např. Wilhelm Heinsius nebo Christian Gottlieb Jöcher. Roku 1830 se podnik rozpadl a část vplynula prodejem do lipského velkopodniku Heinricha Brockhause, který podnikal ve sféře všeobecně naučných encyklopedií.

Další významnou rodinu německých nakladatelů představovali **norimberští** Endterové. Rodinou firmu, působící až do 19. století, založil **Georg Endter st.** (1562 – 1630). Jeho syn **Wolfgang Moritz Endter st.** (1593 – 1659) se 1641 proslavil prvním vydáním jazykově německé takřčené *Bible kurfiřtské* (Výmarské či Elektorské), pojmenované dle jedenácti celostranných mědirytových portrétů saských kurfiřtů od Joachima von Sandrarta. Wolfgangovi potomci v polovině 17. století založili bohatou rodinnou tradici ve vydávání děl Jana Amose Komenského (1658 *Janua* a *Orbis*). Firmu dále proslavilo ve spolupráci se Sandrartem připravené zakladatelské dílo německé vědy o umění *Teutsche Academie* (Nürnberg 1675-1680).

Do dějin evropského nakladatelství, knihkupectví a knihvazačství se významně zapsala též nizozemská rodina Elzevierů. Na jejím počátku stál **Louis Elzevier st.** (ca 1540 – 1617), usazený v Leidenu, kde 1583 založil nakladatelství a knihkupectví, které vedl až do smrti. Pracoval především pro zahraniční trhy. Roku 1604 knihkupectví poprvé obohatil novou formou veřejného prodeje, kterou nazýváme aukce. Tiskařská, nakladatelská a knihkupecká činnost Louisových

potomků byla po pět generací rozložena do čtyř působišť v **Leidenu, Haagu, Utrechtu a Amsterodamu**. Elzevierové od 1625 vyřazovali sazbu mnoha titulů do té doby neexistujícím způsobem, jemuž říkáme **elzevierský formát** – zmenšení výšky knihy pod 120 mm díky nové skladbě archu (24°) šetřilo řemeslnou práci a dobře korespondovalo s obecným požadavkem zintimnění četby. Obklopili se vzdělanými filology a s jejich pomocí realizovali vcelku kompaktní ediční program. Ten se soustřeďoval na různojazyčnou a od poloviny 17. století převážně na jazykově francouzskou literaturu antickou i na soudobá díla básnická, historická, geografická, didaktická a politologická. Od počátku 40. let 17. století se leidská a amsterodamská větev věnovala šíření spisů Jana Amose Komenského. Specifickou složkou edičního programu byla ovšem série malých vlastivědných spisů informujících o národech Evropy, Afriky a Blízkého i Dálného východu. Asi jen 15 publikací má přímo v názvu zakotven výraz „respublica“ (případně „republica“), jímž se metaforicky počala pojmenovávat celá tematicky vyhraněná série, čítající včetně reedici nejméně 40 jednotek. Většina „republik“ vznikla v Leidenu, pouze malá část pochází z Amsterodamu. Součástí cyklu je i *Respublica Bohemiae* (Leiden 1634 a 1643) od českého exulanta Pavla Stránského, doplněná adaptací mapy Čech, kterou už roku 1619 zhotovil český humanista Pavel Aretin z Ehrenfeldu (zemř. po 1632).

Během 17. století se po Evropě rozrostla síť takřčených „soukromých“ a institucionálních tiskáren, ekonomicky zajišťovaných papežskou stolicí, panovníkem, příslušníkem aristokracie, univerzitami, arcibiskupstvími či řeholními řády. Některé se přes ekonomické potíže dokázaly přenést a existují dodnes, jiné však, nemohouce spoléhat na dynastický princip osvědčený z vedení městských tiskáren, po krátkém čase zanikly. Většina „**soukromých**“ **tiskáren**, které financovala soukromá, v profesi nevyučená osoba, měla reprezentativní nebo filantropický ráz, zatímco **institucionální dílny** vznikaly jako protiváha nekatolicky orientovaným firmám městských tiskařů. Největšího vlivu do roku 1773 dosahovaly přirozeně dílny napojené na jezuitské koleje (akademie) – jedna z nejstarších byla založena už 1559 ve Vídni, avšak 1565 (po smrti ochránce Ferdinanda I.) zanikla. S lepším výsledkem se ekonomickým a organizačním problémům dokázala vyhýbat druhá nejstarší evropská jezuitská tiskárna v Dillingenu (1563), poněvadž řád ji většinou neprovozoval přímo, nýbrž prostřednictvím nájemců.

Papež Urban VIII. založil 1626 v Římě na pomoc misijnímu šíření katolické víry **Tiskárnu Kongregace propagandy víry**. Vycházely z ní převážně různojazyčné biblické liturgické a jiné náboženské texty. Nesmírně širokou působnost tiskárny, zasahující až do nejzazších teritorií světa, zaručovaly přitom bohaté zásoby různých písem (roku 1758 zde jako sazeč začínal Giambattista Bodoni). Roku 1910 splynula s Tiskárnou apoštolskou (založenou 1587) a pod názvem Tipografia Polyglotta Vaticana je v činnosti dodnes.

Ludvík XIII. založil 1640 s pomocí kardinála a státníka Armanda-Jeana Richelieua v pařížském Louvru **Tiskárnu královskou**. Ta v souvislosti s politickými změnami Francie měnila často svůj statut i název a pod označením Národní existuje dodnes. Reprezentativní charakter instituce vyžadoval zaměstnávat nejen vynikající tiskaře a výtvarné umělce, ale i písmaře a písmolijce (Philippe Grandjean de Fouchy, Firmin Didot). Tiskárna pod vedením Didotů vynikla asi 200 luxusně vypravenými vydáními „ad usum delphini“ pro výuku a kultivaci francouzského korunního prince a budoucího krále Ludvíka XIV. Pierre Didot zhruba v letech 1794 – 1805 realizoval uznávané éditions du Louvre čili textově spolehlivé edice řeckých, římských a francouzských klasiků, doprovobené střídmým dekorem a krásnými původními ilustracemi.

Vévoda Albrecht Václav Eusebius z Valdštejna financoval během dvouletí 1629 a 1630 v dolnoslezské Zaháni **Tiskárnu valdštejnskou**, sloužící výhradně hmotnému zabezpečení a k podpoře publikační činnosti astronoma Johanna Keplera. Dílna se navenek prezentovala impresy „Typis Saganensibus“. Mnohem rozsáhlejší filantropické zájmy realizovala **Tiskárna Sirotčího domu** v Halle/S. S cílem pečovat o duchovní potenciál chudších vrstev obyvatelstva ji 1701 založil německý pietista August Hermann Francke. Tiskla se zde především levná školní literatura, mimo ni však též tři vydání *Bible české* (Halle/S. 1722, 1745, 1766), dále jazykově české Nové zákony a Žaltář. Náklady jednotlivých vydání byly vysoké, pohybovaly se okolo 5.000 exemplářů.

Z univerzitní tiskáren si dlouhodobou tradici drží dílny v Cambridgi a Oxfordu. Cambridžská **Tiskárna univerzitní** existuje od svého oficiálního začátku 1584 dodnes jako vydavatelské centrum přírodovědné a historické literatury. Roku 1653 si vymohla privilegium na tisk Biblí a hned téhož roku ho jako „Bible Press“ péčí tiskaře Johna Fielda uvedla do života (reedici londýnského nakladatele Johna Ogilbyho z roku 1659 ilustroval Václav Hollar). Na přelomu 17. a 18. století se o rozvoj tiskárny zasloužil anglický filolog a knihovník Richard Bentley (1662 – 1742), který pro ni opatřil písmový materiál u haarlemské firmy Enschedé. Po polovině 18. století zde působil jako tiskař John Baskerville. Jeho anglickou *The Bible* (Cambridge 1763), považovanou za vůbec nejkvalitnější tisk, pod nímž je podepsán, doplňují grafické kopie Tintoreta, Tiziana a jiných italských malířů. **Tiskárna univerzitní** v Oxfordu od svých oficiálních počátků 1585 existuje též nepřetržitě dodnes jako vydavatelské centrum slovníkové a jiné filologické literatury. Roku 1699 přibylly Tiskárně nové prostory v divadelní budově, adaptované z financí arcibiskupa Gilberta Sheldona (1598 – 1677). Proto se impresia až do počátku 18. století formulovala „E Theatro Sheldoniano“. Do historie Tiskárny zasáhl také státník Edward Hyde of Clarendon

(1609 – 1674). Jeho třísvazkové pojednání o občanské válce v Anglii zaznamenalo obrovský čtenářský úspěch. Výtěžek z prodeje posloužil k přestěhování instituce do nových prostor v Clarendon House, jejichž název se stal od 1713 součástí úředního pojmenování instituce „Clarendon Press“. Toto historické označení bylo podrženo, i když se tiskárna roku 1829 přestěhovala do optimálně zařízených budov na Walton Street.

Pod správou krakovské univerzity vznikla 1674 **Tiskárna akademická**, vlastníci kupříkladu privilegium na tisk kalendářů v Polsku. Pod názvem Tiskárna Jagelonské univerzity existuje dodnes. Na Slovensku fungovaly dvě arcibiskupské tiskárny, první v Bratislavě a druhá v Trnavě. Bratislavskou dílnu vedl 1647 – 1648 jako faktor český rodák **Zachariáš Dominik Aksamítek** (1611 – 1691), známý později svým působením v římské Tiskárně Kongregace propagandy víry. V Trnavě rozvíjela 1609 – 1636 činnost **Tiskárna arcibiskupská**, řízená ostříhomským arcibiskupem. Byla přímou pokračovatelkou Tiskárny kapitulní a když bez přílišného ohlasu zanikla, po čase posílila **Tiskárnu jezuitskou**, vzniklou 1648 při katolické univerzitě v Trnavě. Vydávala se zde nejvíce literatura náboženská, nábožensky vzdělávací a školní, a to ponejvíce v latinském jazyce (slovenské tituly zaujímaly pouhých 5%). Roku 1773 byla s odchodem jezuitů postátněna a zhruba po dvou desetiletích vplynula do tiskárny budapeštské univerzity. Podobný osud měla od 1673 i košická **Tiskárna jezuitská**, která byla po postátnění prodána **Jánu Michalu Landererovi** (1726 – 1795), potomku bavorské rodiny, který svůj velkopodnik rozprostřel do Budapešti, Bratislavy i Košic.

2 REKONSTRUKCE KNIHTISKU PO 1620 V ČECHÁCH A NA MORAVĚ

Během druhého desetiletí 17. století se v **Praze** usazovali němečtí příležitostní tiskaři. Byli angažováni Fridrichem Falckým, aby podporovali už tak vcelku početnou skupinu domácích řemeslníků stranících protihabsburskému odboji. Slavná éra mimopražského nekatolického knihtisku první poloviny 16. století sice již minula, ale na zámku v Dobrovici fungovala 1610 – 1616 soukromá Tiskárna valdštejská a ve Vlčicích 1613 – 1616 a v **Hradci Králové** 1616 – 1620 působil tamní zakladatel řemesla **Martin Kleinwechter**, známý převážně příležitostnými tisky humanistického básnictví, utrakvistickou literaturu nábožensky výchovnou a několika novinovými letáky.

Zmíněná **Valdštejská tiskárna**, zbudovaná na zámku v Dobrovici poblíž Mladé Boleslavi, patřila literárně činnému Henykovi z Valdštejna (1568 – 1623). Zprvu byla určena k vydávání vlastní, utrakvisticky orientované literární tvorby majitele. Brzy však rozšířila rádius na nekatolickou literaturu i jiné autory, zdomácnělé především v pražských dílnách. Patrně na Dobrovici se poprvé tiskla modlitební knížka Sixta Palmy Močidlanského *Perlička dítek Božích* (Dobrovice? po 1610), která pak zůstala živá v přetiscích slovenských evangelíků až do sklonku 18. století. Henykovu činnost uzavřelo neblahé vydání historického spisu, který se kriticky dotýkal Habsburků i rakouského kléru. Náklad byl zabaven a zničen, tiskař skončil ve vězení. Autor dít se ospravedlnil tím, že Henyk z Valdštejna dal rukopis tisknout bez jeho svolení. Henyk zase, aby zabránil dalšímu skandálu, nechal tiskaře vyreklamovat z Bílé věže a když byl nevinný tiskař dopraven zpět na dobrovické panství, nechal ho potají popraviti. Po vyšetření tohoto činu musel Henyk 1617 zaplatit královské komoře pouze pokutu, ale Tiskárnu již neobnovil. Ačkoli se stavovského povstání přímo neúčastnil, jako utrakvistický sympatizant Fridricha Falckého v únoru 1623 odejel s rodinou do Drážďan. Pravděpodobně při tom vyvezl i mobilnější část tiskařského zařízení (štočky), které pak nejpozději 1628 získal v Drážďanech usazený exulant Kryštof Megander. Zbývá část dobrovické tiskárny (zcela určitě tisková písma) byla na příkaz Karla z Lichtenštejna v listopadu 1623 prodána jezuitské koleji v Nise, odkud ji 1631 odkoupila začínající pražská Tiskárna jezuitská.

Na odlišných věroučných pozicích stála jen hrstka předbělohorských katolíků. V **Praze** to byli Němec Mikuláš Štraus, o němž už byla řeč a který se tak jako tak údajně vrátil 1619 do vlasti, a z Německa příšlí Kargesiové, k nimž se přiřčenil souvěrec Tobiáš Leopold. **Kašpar Kargesius z Haselštejna** (zemř. 1613) se živil hlavně výrobou obchodně jistých novinových letáků, pranostik, kalendářů i řezbou dřevěných štočků. Po jeho smrti tiskárna připadla vdově **Alžbětě Kargesiové**. Jako tovaryše či faktora zaměstnávala Němce **Tobiáše Leopolda** (zemř. před 1626), který se s vdovou okolo roku 1615 oženil, a tím získal i tiskařskou dílnu, v Praze na počátku 17. století jedinou s vyhraněně katolickým a prohabsburským vydavatelským programem. Zvláště okolo Bílé hory se Leopold specializoval na tisk českých, latinských a německých novinových letáků a polemicko-satirických jednolistů obhajujících habsburskou politiku a nešetřících invektivami proti českému národu. Některé pamflety napsal pověstný Michal Pěčka z Radostic.

Početní a ideová nevýraznost katolického knihtisku měla před rokem 1620 podobné kontury i mimo Prahu, kde existovala pouhá dvě střediska katolického knihtisku. V **Litomyšli** již z předchozích dob (od 1581) pracovala Graudensova rodina. Druhé, avšak zcela epizodní mimopražské středisko je spjato se jménem **Kryštofa Haugenhoffera** (zemř. 1629?). Pocházel z Německa a 1613 se přechodně v roli zakladatele knihtisku usadil v **Jindřichově Hradci**. Zde pečlivě a s několika mědiryty tiskl pouze cizojazyčnou literaturu pro potřebu jezuitských učilišť. Odtud se s lepšími vyhlídkami přestěhoval do

Brna, a řemeslo ve městě až po práh 18. století zaniklo. Naopak v kosmopolitnějším Brně před několika lety (1611) umlkla jediná dílna Bartoloměje Albrechta Formana. Roku 1619 se tu Haugenhoffer oženil, ale brněnské měšťanství nikdy nezískal. Jeho samostatná činnost je v Brně doložena během 1614 – 1625. Tehdy užíval titulní bordury i jiný dřevořezový dekor pocházející ještě z renesančních tiskáren, a tudíž stylově zaleželý.

Specifický vývoj moravského řemesla od 15. století pokračoval i v pobělohorské éře, byť rozdílnosti mezi **Moravou** a Čechami tkvěly tentokrát jinde. Hlavním důvodem byla silná redukce nekatolických dílen už v závěrečném deceniu 16. století, z níž pak vyplývalo, že zdejší tiskaři do protihabsburského odboje na rozdíl od svých českých kolegů nezasáhli. Během 20. let 17. století byla výroba soustředěna jen do jediné dílny, totiž handlovské v Olomouci, a ta pokračovala směrem, který udal už jejich předchůdce katolík Milichthaler. V Mikulově se řemeslo podařilo resuscitovat ještě 1630 – 1639 zásluhou katolické Tiskárny piaristické, která byla vlastně nástupkyní řemeslné i umělecky nesmírně kvalitní loucké Tiskárny premonstrátské (ta po několik let zaměstnávala vynikajícího dřevořezáče Jana Willenberga). Díky časnému nástupu protireformace se moravský knihtisk na rozdíl od českého pobělohorské destabilizaci vyhnul, avšak nepočítáme-li krátkodobé působení Jana Bernarda Wenera v Brně a Jana Hoffmanna v Olomouci (1630 – 1634), vlastnil na Moravě ve druhé čtvrtině 17. století oficiálně povolenou dílnu pouze katolík **Mikuláš Hradecký z Kružnova** (1562 – 1652) s manželkou **Dorotou** (1564 – 1660). Oba drželi olomouckou tiskárnu nepřetržitě 28 let, ale vyšší produktivity během pobělohorské krize či okupace města švédskými vojsky patrně nedosahovali. Přesto lze dílnu vedle Milichthalerova podniku hodnotit jako druhou programově katolickou tiskárnu na Moravě a zároveň do 19. století i poslední, která tu ještě upřednostňovala jazykově českou produkci před knihami latinskými a německými. Když Hradecký zemřel, vdova Dorota bývalého vyučence **Víta Jindřicha Ettela** (zemř. 1667/68) povýšila na faktora a roku 1654 se v neuvěřitelných devadesáti letech a s mnoha peripetemi společensky nerovného sňatku za Ettela provdala a svou živnost mu přenechala.

Po Bílé hoře byli Samuel Adam a Daniel Carolides pro nekatolickou víru a aktivní postoje během stavovského státu vypovězeni. **Samuel Adam z Veleslavína** (1592 – po 1641) odešel do Holandska a odtud do Anglie, kde přestoupil ke kalvinismu. Roku 1621 byl v Praze v nepřítomnosti odsouzen k smrti a s manželkou Ludmilou, která byla 1623 amnestována, se shledal až v Norimberku před rokem 1625. Do Čech se tajně vrátil 1628, požádal o milost a přijal katolickou víru. „Poeta laureatus“ **Daniel Carolides z Karlsperka** (zemř. po 1631), někdejší vydavatel protiněmecky aktuální Kroniky takřečeného Dalimila z roku 1620, byl po Bílé hoře potrestán peněžitou pokutou, ale poněvadž odmítl konvertovat ke katolicismu, 1628 byl vypovězen a emigroval do Saska.

Naopak na Slovensko zamířil 1624 do té doby neznámý **Václav Vokál** (zemř. ca 1641). S využitím staršího tiskařského materiálu se stal 1637 zakladatelem řemesla v Trenčíně. Z dílny vyšlo několik jazykově českých spisů Jana Amosa Komenského. Po jeho smrti tiskárna ještě nějaký čas fungovala, ale pak byla prodána švagrovi Jánovi Dadánovi do Žiliny. Tím se vývoj trenčínského knihtisku až do příchodu Františka Xavera Škarnicla na dvě století zastavil.

Matěj Pardubský, Daniel Sedlčanský st., Pavel Sessius a Zikmund Léva přijali pod nátlakem katolickou víru. **Pavla Sessia** (zemř. po 1631) však pobělohorské represe jinak nezasáhly. Po roce 1620 tiskl výhradně oficiální publikace a 1625 byl jmenován Arnoštem Vojtěchem z Harrachu arcibiskupským tiskařem a o rok později tiskařem kardinálským. Sessius byl podnikavý a po Bílé hoře dokonce usiloval o založení několika mimopražských provozů, spjatých s protireformačním programem katolické církve. Roku 1626 zprovoznil první a až do poloviny 19. století jedinou tiskárnu v Roudnici/L., kterou spolufinancoval probošt Jan Petr Svošovský z Lorbentálu. Krátkodobě pracující oficína měla charakter Sessiovy filiálky. Paralelně 1626 uváděl do provozu dílnu v Litoměřicích. Zde však šlo o soukromou tiskárnu (Privatdruckerei) probošta Jana Sixta z Lerchenfelsu. Roku 1630 Sessius vybudoval s pomocí augustiniána Pavla Cnoopse (Conopaea) první tiskárnu v České Lípě. I ta měla ráz filiálky, kterou po tiskařově odchodu převzal 1631 tamní klášter augustiniánů. Další konvertita, **Zikmund Léva z Brozánka** (nar. 1584?), byl potomek zchudlé vladycké rodiny a příležitostný spisovatel. Zprvu psal a tiskl panegyriky na Fridricha Falckého, pak byl nucen přestoupit na katolickou víru a své služby věnoval především klementinským jezuitům. Když byla v Praze uvedena do chodu řádná Tiskárna jezuitská, živnost opustil a ca 1635 se stal jejím prvním faktorem.

Zbytek nekatolicky smýšlejících tiskařů se po oficiálním zákazu práce 1624 počal stahovat do ústraní, takže kontinuita řemesla závisela jen na úzké vrstvě katolíků. Zřejmě prvním pobělohorským katolickým tiskařem českého původu byl **Štěpán Bylina** (zemř. 1624). Pocházel z Plzně a živnost počal provozovat v dílně po exulantovi Samuelu Adamovi. Adamova dílna byla totiž dekretem místodržícího Karla z Lichtenštejna ze dne 27. května 1621 jako jediná česká tiskárna konfiskována a dána k dispozici pražským jezuitům v Klementinu. Poněvadž jezuité tehdy ještě neměli dostatek sil k provozování vlastní tiskárny, dům „U dvou velbloudů“ v dnešní Melantrichově ulici (zbořen 1893) vzápětí prodali Bylinově manželce **Juditě Bylinové** (zemř. 1630). Jí také místodržitel povolil 1622 melantrišsko-adamovskou tiskárnu zprovoznit, a to s výsadou realizovat zde státní zakázky. Bylinovská tiskárna patřila tou dobou vedle živností Pavla Sessia

a Zikmunda Lévy k největším v Praze. Je doložena asi 100 publikacemi, z nichž polovina vyšla česky, třetina v němčině a zbytek latinsky. Marne bychom však hledali významnější stopy po oživení Melantrichova typografického materiálu. Nepřehlédnutelný je však příklon ke knižnímu mědirytu. K pozoruhodnějším pracím patří totiž přepracované znění modlitební knihy *Hortulus animae* (Praha 1636), povědomé kdysi českým čtenářům z norimberského vydání 1520. Bylinův syn **Jan** (zemř. po 1649) zařadil k edici frontispis – ten je z hlediska výtvarného vývoje české knihy jeden z nejčasnějších, který známe. Modlitby mimo to doprovází cyklus 83 náboženských mědirytů, nahrazujících už neexistující štočky norimberské dvojice Schön – Springinklee. Bylinův tiskařský materiál, který kdysi patřil slavnému rodu Melantrichů a Adamů, vydražil 1645 Jiří Šípař společně s pražskou Tiskárnou jezuitskou.

Již bylo uvedeno, že někteří čeští tiskaři volili dobrovolný exil v kurfiřtském Sasku. Šlo vlastně už o třetí vlnu **německé kooperace** (počáteční kontakty navázala jednota bratrská, která nemajíc do roku 1562 vlastní tiskárnu zakázky zadávala od 1508 i Norimberku, a druhá fáze německé pomoci, reprezentované objednávkami v Drážďanech, Augsburgu a v Brémách, se formovala za časů českého stavovského státu). Tato třetí etapa souvisí s pobělohorskou emigrací nekatolíků. Je spjata vedle Meganderovy drážďanské dílny zejména s jazykově českým knihtiskem v Žitavě (1629), proslulým produkcí generačně mladších exulantů Michaela Hartmanna a Václava Klejcha.

Drážďany v dějinách německého knihtisku snad kromě soukromé tiskárny Lutherova odpůrce Hieronyma Emsera (1477 – 1527) příliš významné místo nezaujaly, ale počátkem 17. století se staly útočištěm **Kryštofa Megandera** (zemř. 1633), evangelického kazatele a překladatele rozeného v Mostě. Roku 1624 odešel do Perna a 1628 se přestěhoval do Drážďan, kde 1628 – 1630 provozoval vlastní tiskárnu. Vybudoval ji ze zbytků dobrovické Tiskárny valdštejské, která byla po smrti Henyka z Valdštejna 1623 opuštěná. Megander se však nevěnoval řemeslu, nýbrž literárním a nakladatelským aktivitám, pokrývajícím potřeby českých exulantů v Německu. Provoz dílny obstarával bývalý pražský luteránský tiskař **Jan Ctibor Kbelský** (zemř. 1634/35), který do exilu odešel asi už 1621. Z dílny často vycházely české překlady nábožensky polemické tvorby Matthiase Hoëa von Hoënegg, dvorního kazatele saského kurfiřta. Nejpozději roku 1630 Megander tiskárnu prodal do Perna souvěrci Samuelu Martiniovi. Vlastní literární tvorbu, především německy psaná kázání, pak až do své smrti nechával tisknout převážně v nedalekém Altenberku.

V **Perně** povolil kurfiřt Johann Georg roku 1628 českým exulantům užívat češtinu jako jazyk bohoslužby. Tento akt příznivě ovlivnil import knihtiskařského řemesla. Knih tisk se zde etabloval 1630 zásluhou **Samuela Martinia z Dražova** (1593 – 1639), prvního správce české evangelické církve. Martinus pocházel z českých Hořovic a jako luteránský kněz žil od 1621 v exilu (Německo, Nizozemí, Anglie). Jeho literární činnost zahrnovala vedle modliteb, pohřebních kázání a duchovních písní i bojovné polemiky, namířené proti samostatnosti jednoty bratrské a hájící sjednocení českých nekatolíků pod luteránským vedením. Vlastní tvorbu vydával v tiskárně, kterou 1630 zakoupil od Kryštofa Megandera v Drážďanech a převezl do Perna, kde se černé řemeslo prozatím neuchytilo. Tak jako Megander ani Martinus nebyl výkonným tiskařem. K práci si i on najal Ctibora. Pracovalo se tu pro první vlnu zde usazených pobělohorských exulantů a pro tajné nekatolíky v Českých zemích. Za prokázané tiskařské prvotiny pokládáme důležité věroučné texty, např. augsburské Vyznání víry 1630. Vedle Martiniovy vlastní literární tvorby přicházejí také publikace dalších exulantů (Bartoloměj Martinovský, Tobiáš Adalbert Vodňanský, Viktorin Vrbenský). Část knihovědců předpokládá, že u Martinia mohlo vzniknout také první vydání Komenského Labyrintu. Bylo-li však Martiniovi jméno autora anonymně sepsaného Labyrintu známo, pak s ohledem na opoziční vztah tiskárny ke Komenskému může být pravděpodobnějším původcem lešenská Tiskárna bratrská, s jejíž typografií se *Labyrint světa a lusthauz srdce* (Leszno? 1631) shoduje ostatně více nežli s edicemi perenskými. V souvislosti s vpádem švédského vojska roku 1639 knihtisk v Perně zanikl. Výroba jazykově českých publikací zde později již obnovena nebyla.

Nejproduktivnější centrum jazykově českého knihtisku se formovalo od 1629 v **Žitavě**, kde předešlé projevy knihtisku, zakotveného teprve 1586, mezi ostatními německými lokalitami přílišného významu nedosáhly. Význam žitavského střediska pro tajné evangelické čtenáře v Čechách, na Moravě a Slovensku povznesli až dva generačně mladší exulanti. Prvním byl tiskař a nakladatel **Michael Hartmann** (1650 – 1733), který se po smrti Jana Mantuána Fencla (1544/45) stal vlastně neplodnějším domácím vydavatelem bohemikální literatury v zahraničí. Jeho kolega, rovněž nakladatel a editor duchovních písní, **Václav Klejch** (1682 – 1737) doprovázel některé žitavské tisky vlastními předmluvami, v nichž prokázal vynikající znalosti literárněhistorické, bibliografické i muzikologické.

Během 18. století se nově angažovaly tiskárny v Halle/S. (1702), Berlíně (1743) a v Jeně (1773), kde publikovali většinou jen slovenští evangelíci. Do roku 1800 tak bylo v Německu pořízeno více než 340 jazykově českých titulů sloužících obhajobě nekatolické víry a náboženské výchově. Z kvantitativního hlediska se i přes relativnost dnes známých údajů jako nejproduktivnější jeví činnost v Žitavě (108 jazykově českých publikací), Norimberku (68), Berlíně (50), Perně (40), Drážďanech (33) a v Halle/S. (25). Sazba českých textů byla v některých tiskárnách pořizována ještě na počátku 17. století bez diakritiky a s chybami, neboť sazeči či korektoři znalí češtiny nemohli pochopitelně působit všude. Obecným

rysem produkce je též typografická jednoduchost plynoucí buď z finančně limitovaných objednávek, anebo z nedostatečného vybavení dílen. Po Bílé hoře u knížek převládal kapesní formát, vhodný jak pro tajnou kolportáž do Čech či na Slovensko, tak pro ukrývání před cenzurními komisemi.

Lze tak shrnout, že knižní výroba a obchod byly v Českých zemích po Bílé hoře poznamenány odlivem nekatolicky smýšlející tvůrčí inteligence a čtenářstva, ztrátou postavení češtiny jako jazyka veřejného života, ekonomickými důsledky třicetileté války i stagnací dosavadních mezinárodních kontaktů. Oproti Německu a Polsku u nás po vestfálském míru bohužel zase nedošlo k rozšíření řemesla na dvory aristokratů (v širším kontextu je výjimkou jen krátkodobá Tiskárna vévodská Albrechta Václava Eusebia z Valdštejna v hornoslezské Zaháni stejně jako pozdější účinkování hraběte Františka Antonína Šporka v Lysé nad Labem). Stávající tiskařské dílny i nově se etabloující institucionální Tiskárna jezuitská a Tiskárna arcibiskupská byly zpočátku vybaveny poměrně chudě, a to materiálem pocházejícím ještě z předešlého století. Neudiví tedy, že pro rukopis první jazykově české katolické Bible, přeložené za podpory kardinála Františka z Ditrichštejna během 30. let 17. století Franciszkem Rozdrazewskim (1590 – 1653), v Čechách usedlým kapucínem polského původu, se nepodařilo najít tiskárnu.

Po zákazu živnostenské činnosti nekatolíků (1624) a po vydání Obnoveného zřízení zemského (Čechy 1627 a Morava 1628) směly všechny profese související s knižní výrobou a obchodem vykonávat jen katolické instituce či osoby hlásící se ke státnímu náboženství. Cenzura byla centralizována v rukou katolické církve. Tento stav, platící už od 1562 pro Čechy a od 1567 pro Moravu, přetrval i později snad jen s výjimkou let 1621 – 1627, kdy tiskové záležitosti spadaly do kompetence místodržícího Karla z Lichtenštejna (dohady o tom, že místodržící pověřil 1622 předběžnou cenzurou jezuitský řád, který o tuto výsadu soutěžil s arcibiskupstvím, se prozatím nepotvrdily). Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu od 1631 vynucoval na tiskařích přísahu věrnosti a přikazoval, aby do výroby nebrali bez povolení díla anonymní a aby veškerou produkci opatřovali úplným impresem. Jezuitům udělil 1646 dispens, díky němuž cenzuru vlastní literární produkce tištěné kdekoli v Čechách mohli provádět sami. Zásahem Ferdinanda III. byl na počátku 1655 poprvé od dob tridentského koncilu monopol katolické církve narušen tím, že předběžná cenzura literatury s politickou tematikou i cenzura kalendářů přešla do působnosti dvorské kanceláře a superintendanta Karlo-Ferdinandovy univerzity.

3 REKONSTRUKCE LITERÁRNÍHO, NAKLADATELSKÉHO A KNIHKUPECKÉHO TERÉNU 17. STOLETÍ

Starší tvrzení o úpadku *pobělohorské typografie* je účelový mýtus šířený evangelicky orientovanými dějepisci knihtisku nebo kulturními historiky. Přichází bez snahy po hlubší znalosti věci jako důsledek více politicky než věcně udržovaného jungmannovského programu, který potlačil jazykovou pluralitu a na úkor českého cizojazyčného knihtisku upřednostňoval bibliografické zmapování a další studium česky tištěné literatury. Takto vytvářené povědomí plnilo sice požadované role národovecké a emancipační, ale nebylo nikdy autentické. Jestliže už v rudolfínské knižní kultuře lze stopovat rozdíly v kvalitě řemeslného provedení mezi výrobky určenými vzdělanému bilingvnímu čtenáři a výrobky pro lidové publikum, pak pobělohorský vývoj Království tuto polarizaci ještě vyhrotil. Jev „dvojího řemesla“ je typický také pro slovenský a částečně polský a rakouský knihtisk sklonku 16. století. Ostatní země včetně typografických velmocí (Francie, Itálie a Německo) tuto dichotomii zaznamenaly až v důsledku ekonomického vývoje během druhé poloviny 17. století. Výběr papíru, kvalita písmařství a písmolijectví, umělecká i řemeslná náročnost typografie i nakladatelské vazby byly výrazně determinovány jazykem textu a společenským zakotvením cílového čtenáře. Kniha tištěná česky pro lidového zákazníka přinášela výrobci i prodejci vcelku pramalý zisk, a proto vznikala ve vlastní režii tiskáren s minimálními výrobními náklady. Naopak pro latinská, německá a ostatní jinojazyčná díla (např. univerzitní disertace, oslavná umělecká či hudební díla) se externí nakladatel hledal snáz, neboť tyto opusy nacházely své zákazníky mezi bohatší inteligencí doma i na mezinárodním knižním trhu. Tím cizojazyčná produkce vstupovala do širšího konkurenčního prostředí, které přímo nutilo k tomu, aby všichni zainteresovaní včetně knihvazačů sáhli k finančním rezervám a zohlednili také estetickou stránku řemesla.

Kvalitou papíru, neopotřebovaným tiskovým písmem, způsobem provedení sazby, množstvím původního dekoru a ilustrací pořízených technikou dražšího mědirytu se vyznačují již obsahově náročnější nečeské tisky Černého nebo Štrause. Totéž shledáváme později u obou pražských institucionálních Tiskáren, jezuitská a arcibiskupské, i u všech ostatních dílen 17. a 18. století. Naopak provozní náklady na rozmnožování českých textů náboženského, nábožensky vzdělávatelského, prakticistního či zábavného charakteru reflektovaly omezenou kupní sílu širšího lidového publika. Jazykově český knihtisk až na čestné výjimky uspokojoval poptávku po tištěném zboží tak, že nejjednoduššími výrobními postupy reprodukoval pouze obsah a na komplexní působení sazby, dekoru, ilustrace a vazby rezignoval (jak silně na typografii působil umělecký názor i kupní potenciál společnosti, zjistíme kupříkladu srovnáním virtuózní římské produkce královéhradeckého rodáka Jana Jakuba Komárka s chatrnou tvorbou jeho souputníka Václava Jana Tibelliho, který,

nepřestěhoval-li by se z ciziny do Hradce Králové, mohl podnikat nepochybně na vyšší úrovni). Komerční důvody tak podporovaly setrvačnost gotického a novogotického tiskového písma, vedly k omezování výtvarných složek díla (včetně frontispisu) a k užívání výrobně levnějších a technologicky jednodušších dřevořezových štočků (mnohdy s prastarou proveniencí). Velmi dobře to odráží jednoduchá a stereotypní tvářnost jazykově českých knížek lidového čtení, kramářských písní, modliteb a jiných drobných tisků. Snad jedinou výjimku tvořily kalendáře. Náročnost jejich výroby odpovídala masové poptávce nejen v centrech, ale i regionech, a zájem o ně pak nedovolil, aby se tento typ publikací stal prodělečným.

Předběžný součet pouze datovaných jazykově českých titulů bělohorského století (2.940) se nijak významně neliší od objemu produkce Čech a Moravy 16. století (2.820). Výjimkou jsou jen dvě hektická desetiletí 1601 – 1610 (370 titulů) a 1611 – 1620 (700), zaplněná náboženskou polemikou, letáky a mravněvychovnými spisky. Po tomto období však následoval strmý spád, neboť následující dekády prezentuje průměrně pouhých 230 titulů. Žánry jazykově českého literárního terénu ovšem znatelně zchudly. Mocenský dohled potlačil politickou různorodost novinových letáků. S odlivem domácí inteligence zmizela původní a přeložená nauková próza a nízká koupěschopnost venkovského publika omezila dokonce i výrobu knížek lidového čtení. Čtenáři žili z odkazu 16. století a novinky literárního terénu se rodily ještě bez výraznějšího zájmu (periodické noviny).

Ve srovnání s předbělohorským stoletím, jehož tiskárny jazykově nečeskou tvorbu rozhodně neupřednostňovaly (1.580 titulů), došlo však během 17. století k více než dvojnásobnému nárůstu cizojazyčné literatury (3.650). Její dominantou už nebylo humanistické básnictví, nýbrž knižně vydávané latinské *univerzitní disertace* čili vědecko-literární obhajoby konané jako podmínka k dosažení akademické hodnosti posluchače univerzity nebo k získání absolutoria na církevních učilištích. Tištěné rozpravy se staly takřka jediným barokním žánrem, v němž se mohla setrvale uplatnit domácí nauková, portrétní nebo emblematická ilustrace. Veřejný, ba reprezentační charakter rozpravy kladl zvýšené nároky na výtvarné zpracování ohlášek disertací. Mezi první třetinou 17. století a druhou polovinou 18. století byly teze rozprav publikovány jako vývěsní umělecko grafický jednolist.

Vedle latinských disertací počaly literární terén pravidelně obohacovat stále populárnější a s ohledem na reformy státní správy stále potřebnější *kalendáře*, vycházející v české i německé mutaci. Doprovodné texty netvořily již jen veršovaná zdravotnická pravidla, jako tomu bylo dříve, ale také seznamy jarmarků, seznamy úředníků státní správy a duchovenstva, jízdni řady pošt, řád pro zavírání městských bran, pokyny k finančnictví, úryvky z různých historických, kronikářských či memoárových spisů a novinové zpravodajství. Zájem o vydávání finančně výnosných kalendářů, které vycházely až v několikatisícových nákladech a distribuovaly se daleko na venkov, byl značný, a tiskaři se tudíž proti konkurenci pojišťovali panovnickým privilegiem.

Hegemonem vydavatelského modelu se však stala oficiální tvorba náboženská a nábožensky vzdělávatelská, podporující zbožnost venkovských i městských vrstev společnosti. Nebyla však žánrově nijak pestrá. Šlo především o původní či přeloženou legendu, kancionál a postilu. S výjimkou vypravování o sv. Norbertu, která se v souvislosti s přenesením jeho ostatků z Magdeburku do Prahy 1626 tiskla u nás již během 20. let 17. století, žánr *legendy*, předešle vytěšňovaný protestantskými církvemi v celé Evropě na okraj zájmu, do popředí proniká až od 40. let. Dějové postupy, poutavé motivy zázraků a sebeobětování pro víru učinily však z legendy opět nesmírně oblíbený a rozšířený žánr, který venkovskému čtenářstvu plnil též funkce nepočtené literatury zábavné a dobrodružné. Do legendy pronikaly i prvky lidového vypravování, které původní tvar posunuly k folklorní pohádce či pověsti. Pobělohorský vývoj oscilloval mezi dvěma odlišnými směry. První, založený na potlačování prvků svatosti a zázraků, vedl k rozpadu morfologických funkcí a k transformaci legendy do roviny knížek lidového čtení a kramářských písní (Alexius, Dorota, Eustachius, Kateřina, Šebestián aj.). Druhý vývojový proud nesený potřebami protireformace rehabilitoval legendu jednak ve formě kázání (průkopnický zde působil od 80. let 16. století Jiří Barthold z Braitenberku) a kancionálové písně (Šimon Lomnický z Budče) a jednak v její původní sólové podobě i ve sbírkové formě zvané *pasionál*.

Zatímco v Německu se nejstarší katolický *kancionál* Michaela Veba objevil už 1537, v Čechách první soubory vznikaly až na přelomu 16. a 17. století (Šimon Lomnický z Budče od 1580). Vedle příspěvků Lomnického přichází 1590 Jiří Barthold z Braitenberku s deseti mariánskými písněmi, jejichž rozšířené vydání neslo název *Hymnorum sacrorum* (Praha 1602). Další nemnohé předbělohorské svody rozmnožila série protireformačních kancionálů vydaných pražskou Tiskárnou jezuitskou, ovšem až po polovině 17. století. Jednotlivá vydání se více než o překlady opírala o původní domácí tvorbu. Verzologicky, hymnicky i jazykově jsou velmi kvalitní zpěvníky Adama Michny z Otradovic. Nazývají se *Česká mariánská muzika* (Praha 1647) a *Svatoroční muzika* (Praha 1661). K dalším autorům patří Matěj Václav Štajer a Václav Karel Holan Rovenský. Jeho *Capella regia musicalis* (Praha 1693-1694) reprezentuje jediný český kancionál s instrumentální hudbou. Z nepůvodních titulů přicházel snad jen *Zdoroslaviček v kratochvilném hájíčku postavený* (Praha 1665). Tak nazval roku 1661 Felix Kadlinský českou verzi německé předlohy Friedricha von Spee.

Nejstarší původní česká katolická sbírka výkladů nedělních a svátečních perikop vyšla z pera faráře Tomáše Bavorovského u Jana Günthera v Olomouci 1556 – 1557. S výjimkou rané **postily** Šebestiána Vojtěcha Scipia (Praha 1618) vznikala další, tentokrát již jezuitská díla ovšem dlouho po Bílé hoře (Václav Matěj Štajer 1691) a ostatní až v 18. století. Stejně zpoždění platí i o překladech z cizích jazyků. Zatímco zahraniční výtvarní umělci považovali postilu (podobě jako Bibli) za prestižní terén, v němž se velmi dobře manifestovala řemeslná dovednost i stylová vyspělost, kvalita ilustrací domácích vydání je většinou nevalná a mnoho titulů zůstalo i tak bez obrazového doprovodu. Čeští výrobci užívali velmi často štočky německých monogramistů první třetiny 16. století. Kupříkladu pražská Tiskárna jezuitská z nedostatku prostředků musela ještě u prvního vydání prestižní katolické Scipiovy postily (1618) od ilustrací zcela odhlédnout a u její reedice (1667-1668) užít staré formy z Schönova okruhu, opatřené původním letopočtem 1542. Ze zaleželého repertoáru biblických ilustrací čerpala také počáteční vydání stejně důležité Štajerovy postily (1691), kde měl zdání novosti budit alespoň soudobě pořízený alegorický frontispis dle Karla Škréty. Jinak tomu bylo u kazatelských promluv vydávaných nikoli jen česky, ale také německy a latinsky, případně v několika jazykových verzích zároveň. Jednotlivě tištěná **kázání** měla vesměs vynikající typografickou úroveň, kterou vylepšoval dřevořezový či mědirytový dekor, od sklonku 17. století i mezzotinta – výrobu totiž platil obvykle autor. Tisky se zhusta pořádaly do slavnostních, často ilustrovaných tematických sborníků. Klasickou ukázkou těchto vydavatelských postupů je trojjazyčný pamětní sborník 30 promluv k uctění obrazu Panny Marie u brněnských augustiniánů *Conchylium Marianum* (Brno 1736). Obsahuje sedm převážně rozkládacích mědirytových obrazů kostelního oltáře, korunování zázračného obrazu, slavobrán a ohňostroje – ilustrace signovali z valné části augsburští umělci.

V baroku silně ožil prototyp středověkých **modlitebních knih**. Byly to soubory složené německými cisterciáckými 13. až 14. století sv. Gertrudou a Mechtilidou a soubor sestavený během 14. století sv. Brigitou. Na přelomu 17. a 18. století patřil k nejvydávanějším nečeským autorům německý kapucín Martin von Cochem. Záslouhou Františka Ignáce Sinapiho byla poprvé zpřístupněna jeho díla *Der große Baumgarten* (Brno 1699), *Velká štěpná zahrada* (Brno 1700), *Zlatý nebeklič* (Brno 1701) a *Guldener Himmelschlüssel* (Brno 1705). Tato posledně jmenovaná modlitební kniha byla do konce 18. století pod názvy Nebeklič, Malý nebeklič, Malý zlatý nebeklič vydána nejméně devadesátkrát. Tou dobou domácí tiskárny produkovaly v početných reedicích také anonymní soubory určené nejširšímu lidovému publiku (Nebeský budíček duše křesťanské, Cvičení pobožnosti, Duchovní křesťanské katolické jádro, Nábožných křesťanův ruční knížka, Květná kytky z vonného koření, Pět červených korálů, Devítidenní pobožnost, Duchovní poklad aneb Katolické modlitby a písničky, Pramen vody živé, Nebeský prsten zlatý, Líbezně kvetoucí rajska růže, Červená růžička, Studnice vod živých). Tyto lidové tisky si formou vydání, totiž starším a opotřebovaným tiskovým písmem či štočky, nezadaly s kramářskými písničkami, protože i ony měly poměrně nízké výrobní náklady, a tím se od výpravnějších a tlustších Nebekličů Martina von Cochem podstatně lišily. V závěru 18. století zaznamenala neutuchající popularitu modlitební kniha Karla von Eckartshausena *Gott ist die reinste Liebe* (München 1790). Německé znění u nás rozšiřovali Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld (Praha 1794) a František Haas (Wien-Praha 1795). Původcem českého překladu *Bůh jest nejčistší láska* (Kutná Hora 1798), který byl s pěknou Berkovou titulní stranou poprvé tištěn u Františka Vincence Korce, je snad překladatel a editor František Josef Tomsa.

Nutná přestavba edičních modelů však neproběhla ze dne na den, ale počínaje 40. léty postupně pokrývala celý zbytek století. Knihy napomáhající pobělohorské rekatolizaci musely být proto také dováženy ze zahraničí. Knihupeckých aktivit se u nás ujímali Rakušané spolu s Němci, mimo jiné od 1628 Kaspar von Rath, od 1655 Mikuláš Hösing a od 1658 rodina Daniela Wussina. Poptávku českých a moravských tajných nekatolíků mohly uspokojovat speciálně profilované dílny v Amsterdamu, Drážďanech, Lešně, Perně, Žitavě a na Slovensku. Import uspokojoval také čtenářské zájmy o světskou beletrii, která na trhu veskrze chyběla. Do domácích knihoven mimo to kontinuálně putovaly venku tištěné tituly vědecké, populárně-naučné, uměnovědné a zábavné, na něž v pobělohorské ediční politice už nezbyvaly ani překladatelské, ani tiskařské kapacity.

Zmiňovaná neúplnost žánrového modelu literatury překladové i původní, z něhož na rozdíl od zahraničí po mnoho desetiletí vymizel naukový a beletristický prvek, námětově ochudila domácí knižní grafiku. Charakterizuje-li středoevropskou barokní ilustraci takřka kosmopolitní ráz, neplatí to tedy pro České země po nástupu vítězné protireformace. Zde náboženská grafika zcela čerpá z národních témat vlastenecky koncipované pobělohorské literatury, jejíž převážná část je orientována pouze religiózně. U mnoha prestižních zakázek latinské či německé literatury se český tiskař nebo nakladatel obracel do Augsburgu ke spolupráci s ryteckým ateliérem rodiny Kilianů, Klauberů, Krausů, Küselů nebo Weigelů. Plošnějšího úspěchu však dosáhla **devoční grafika**, která podporovala lidovou zbožnost a zároveň rehabilitovala ještě nedávno kacířskou zemi v očích katolické Evropy. Nebývalé rozšíření jednolistových „svatých obrázků“ mezi 17. stoletím a tereziánskými reformami vyvolaly zejména církevní slavnosti, poutě a procesy, během nichž se obrázky, nenásilně plnící pastorační funkce, nakupovaly či rozdávaly jako upomínkové předměty. Proto k nejčastějším

námětům patřilo zobrazení milostné sochy (obrazu) nad poutním místem (klášterem, kostelem). Vydátným impulzem se později stalo blahořečení (1721) a svatořečení (1729) Jana Nepomuckého.

Tematicky, žánrově i formálně vydavatelsky značně okleštěný terén pobělohorských desetiletí vytvářel prostor obchodním filiálkám oficiálních zahraničních firem, které pak v domácím vakuu samostatné nakladatelské profese ukončovaly jistou přerývkou, počínající vlastně 1544/45 smrtí Jana Mantuána Fencla, nenašedšího nástupců. Katolicky orientovaní Němci a Rakušané navštěvovali pražské svatovítské a svatováclavské výroční trhy zprvu jednorázově, a i tak svou cenovou politikou u českého zákazníka vítězili nad předraženou nabídkou soukromých tiskáren a knihkupectví domácích. Tyto ekonomicky výnosné obchodní cesty pak vytvořily vhodné podmínky k postupnému usazování cizinců v Čechách během 17. a 18. století.

Jednu z prvních stálých poboček otevřel v Praze **Kaspar von Rath** (zemř. 1640), vídeňský tiskař a knihkupec. Pocházel z Kolína/R. a ve Vídni je doložen od 1621 jako dvorský a univerzitní knihkupec. Bližší podrobnosti o jeho pražských aktivitách zatím neznáme. Roku 1655 se v Praze etabloval **Mikuláš Hösing**, původem Němec z Kolína/R. Jeho aktivity tkvěly převážně v oblasti cizojazyčné literatury. Často pečoval o publikace literárně činného pražského právníka Jana Jakuba Weingartena.

Asi o tři léta později z Rakouska přesídlil **Daniel Wussin** (ca 1626 – 1691), nejstarší člen pražské rodiny rytců, knihkupců a nakladatelů 17. a 18. století. Narodil se ve Štýrském Hradci a do Prahy přibyl nejpozději roku 1658. Následujícího léta se oženil a o rok později (1660) získal měšťanství na Novém Městě pražském. Z něho se však vyvázal a roku 1668 vstoupil do svazku staroměstského, poněvadž zde zamýšlel provozovat knihkupeckou živnost. Jako knihkupec je prozatím doložen jen 1686, avšak je docela možné, že se touto profesí zaobíral až do konce života. Odpovídají tomu jeho průběžné aktivity nakladatelské směřující zejména k odborné právníké literatuře a do sféry volné a užité grafiky. Jako ilustrátor realizoval především erby a frontispisy. Prvorozený Danielův syn **Jan František Samuel Wussin** (nar. 1663) pracoval v Praze, Mnichově a ve Vídni a naživu byl ještě roku 1705. Pod volnou grafikou se až do 90. let podepisoval většinou spolu s otcem. Druhorozený syn **Kašpar Zachariáš Wussin** (1664 – 1748) získal pravděpodobně právníké vzdělání a od roku 1705 až do konce života zastával funkci radního na Starém Městě pražském. Jako mědirytec je doložen od 90. let 17. století. V těžké době působil i jako knihkupec a nakladatel, zajišťující vydávání právníké či mluvnické školní literatury především v pražské Tiskárně arcibiskupské (např. Janditovy a Schambogenovy učebnice). Sám se zabýval lexikografií. Obě profese Kašpara Zachariáše, rytecká i nakladatelská, jsou společně doloženy na dekorativních jednolistech pražských paláců.

Nejstarší nakladatelská instituce v Čechách se nazývala **Dědictví sv. Václava**. Na principu nadace byla založena roku 1669 s cílem objednávat výrobu a šířit (zčásti bezplatně) jazykově českou katolickou literaturu. Nakladatelství vzniklo ze soukromých finančních prostředků novoměstské pekařky Marie Štajerové (zemř. 1669?) a jejího syna, významného jezuitského kazatele, misionáře a spisovatele Matěje Václava Štajera (1630 – 1692). Fond se později rozrostl desítkami darů a odkazů (Šternberkové, Valdštejnové aj.). Působnost nakladatelství zaštiťoval od roku 1670 jezuitský řád. Instituce nesídlila v pražském Klementinu, nýbrž v koleji sv. Ignáce na dnešním Karlově náměstí. Ne všechny knihy byly zadávány do výroby pražské Tiskárně jezuitské. Některé zajišťovala také Tiskárna arcibiskupská či soukromníci, např. rodina Jeřábků a Hrabů. Dědictví vydávalo nakladatelské a knihkupecké nabídky. Dvoulistové *Poznamenání kněh, který se při Dědictví svatého Václava v Koleji Tovaryšstva Ježíšova svatého Ignácia v Novém Městě pražském i s jejich cenou nacházejí* (Praha po 1739) patří k nejstarším tištěným nabídkám, které u nás po roce 1501 známe.

Během 1670 – 1751 Dědictví zdarma rozdalo asi 80.000 exemplářů náboženských knih. Od roku 1749 převzal dohled nad správou Dědictví, ostatně jako nad všemi nadacemi a fondy, stát. Po zrušení jezuitského řádu byla správa nakladatelství svěřena roku 1775 pražskému arcibiskupství a kapitál 15.676 zlatých převeden nově vzniklé komisi normálních škol. Tiskárna normální školy užívala od roku 1776 polovinu prostředků ke krytí výroby náboženské školní literatury, zbytek byl určen na úhradu vzdělávacích publikací rozdáváných mezi lidem. Výroba některých titulů byla opět svěřována Tiskárně arcibiskupské. Roku 1784 svatováclavský fond zanikl a obnoven byl teprve 1859. Díky jeho tradici vznikly v mezidobí analogicky působící instituce jako Dědictví sv. Jana Nepomuckého (též Dědictví svatojánské, Praha 1831-1946), Dědictví sv. Cyrila a Metoděje (Brno 1850-1951) či Dědictví maličkých (Hradec Králové 1859-1941) aj.

Největším nakladatelským činem Svatováclavského dědictví byla dvě vydání *Bible české* neboli Svatováclavské (Praha 1677-1715 a 1769-1771). Od 60. let se o nový překlad Bible v souladu s usneseními tridentského koncilu zasazovali postupně tři pražští arcibiskupové, totiž Matouš Ferdinand Sobek z Bilenberku, Jan Bedřich z Valdštejna a Ferdinand z Khünburku. Již tento fakt ukazuje, že překladatelská a editorská práce jezuitů Jana Barnera, Jiřího Konstance a Václava Matěje Štajera byla náročná a zdlouhavá. Za základ posloužil text Bible benátské, který byl srovnáván a místy inovován dle latinské Vulgáty ve znění schválené Sixtem V. a Klementem VIII. Přihlíželo se také k Melantrichově textové tradici, ba

i ke kvalitám kralického překladu. Jednotlivé biblické knihy byly překládány a vydávány s ohledem na výrobní možnosti a liturgické potřeby postupně: nejprve vyšel roku 1677 Nový zákon jakožto druhý díl celé Bible, po něm 1712 druhá část Starého zákona (Proroci-Knihy Makabejské) a konečně 1715 první část Starého zákona (Pentateuch-Ecclesiasticus). Pražská Tiskárna jezuitská byla tou dobou jediná domácí dílna, která se mohla tak náročně realizace ujmout. Ze svých zásob dodala většinu iniciál a barokní viněty. K sazbě textu však užila Melantrichův švabach. Mimo to byl z melantrišských biblických edic 1570 a 1577 resuscitován i původní ikonografický materiál. Proto zde nacházíme Stvoření světa v šesti kruhových medailonech. Znovu je užít i obrazový cyklus z roku 1570, signovaný Florianem Abelem a Francescem Tertiem. Poněvadž do Bílé hory byl po 1570 ještě dvakrát přetištěn (1577 a 1613), ve Svatováclavské bibli je buď opotřebovaný, nebo částečně renovovaný. Nově je ilustracemi vybaven pouze Nový zákon. Obsahuje pět celostranných anonymních mědirytů s postavami apoštolů a evangelijními výjevy v drobných postranních kartuších. Umělecká úroveň je srovnatelná s průměrem domácí knižní grafiky, ale měřítko zahraničních ilustrovaných biblických tisků nesnese (adaptace těchto mědirytů zastihujeme ještě v Novém zákonu pražské Tiskárny arcibiskupské 1733). Také druhé, textově nezměněné vydání Bible svatováclavské z let 1769 – 1771, které vyšlo za života dalšího pražského arcibiskupa Antonína Petra Příchovského z Příchovic, bylo pořízeno nákladem Dědictví sv. Václava, ale již v pražské tiskárně Jana Karla Hrabý. Až na dílčí změny vinětového reperoáru a nově přitištěný Hrabův mluvící signet je text i výtvarný doprovod shodný s předchozí edicí.

4 PRAŽSKÁ TISKÁRNA JEZUITSKÁ A TISKÁRNA ARCIBISKUPSKÁ

Pobělohorská domácí knižní kultura byla významně ovlivněna pražskou Tiskárnou jezuitskou, pracující v režii jezuitského řádu a pražské univerzity. Dobou působnosti patří mezi evropskými sesterskými středisky k nejdéle fungujícím a kapacitou se bezkonkurenčně řadí do čela všech českých a moravských dílen 15. až 18. století.

Jezuité po svém příchodu do Čech (1556) nepokládali za vhodné vlastní tiskárnu zatěžovat již tak náročný provoz klementinské koleje, nadané 1562 právy vysokého učení. Potřebnou řádovou a protireformační literaturu opatřovali nákupem v cizině. Později se obraceli na katolicky orientované pražské tiskaře – před 1620 to byli Kašpar Kargesius a Tobiáš Leopold, po 1620 Jan a Štěpán Bylinovi, Zikmund Léva či Pavel Sessius.

Z let 1602 a 1612 vlastnili sice Rudolfovo a Matyášovo privilegium stíhající patisk řádové literatury, avšak ještě pobělohorský rektor koleje Valentin Coronius odmítl zprovoznit konfiskovanou tiskárnu Samuela Adama z Veleslavína, kterou jezuitům 27. května 1621 daroval císař Ferdinand II. Raději ji za nepatrnou sumu obratem přenechal 14. srpna 1621 Juditě Bylinové.

Vážné úvahy o instalaci řádové tiskárny se objevily až na počátku 30. let a jsou spjaty se jménem významného jezuitského učitele, kazatele a literáta Jiřího Plachého st. (častěji též Ferus, 1586 – 1655). Jezuité v obavách z konkurence právě zakládané Tiskárny arcibiskupské si roku 1632 u purkrabího Jaroslava Bořity z Martinic vymohli jako kompenzaci škod vzniklých během saské okupace převedení Sessiovy univerzitní dílny do vlastnictví řádu. Dozajista však nešlo o náhradu lukrativní. Sessiova dílna byla od konce 20. let rozprodávána už jejím majitelem a také exulant Samuel Martinius, který ji obsadil během saského vpádu do Prahy na přelomu let 1631 – 1632, z ní tajně některé štočky vyvezl.

Není proto divu, že faktický provoz řádové Tiskárny počíná až rokem 1635, a to ve více než skromných podmínkách. Ačkoli její spiritus agens Plachý chybějící či opotřebovaný fundus postupně dokupoval (např. už 1631 z jezuitské koleje v Nise), do 40. let 17. století se jezuité mohli koncentrovat jen na výrobu typograficky a ilustračně méně náročných českých překladů z němčiny. Roku 1645 však Tiskárna dražbou majetku Jana Byliny definitivně získala tiskové písmo a některé štočky někdejší melantrišsko-adamovské tiskárny. Kromě iniciál a jiného knižního dekoru šlo kupříkladu o cyklus dřevořezů Tance smrti (prvně otištěn 1563), Abelův a Tertioův cyklus k Bibli (1570), ilustrační doprovod postily Johanna Fera (1574 – 1575) a Harantova cestopisu (1608). Tento nákup dílnu povýšil na nejlépe vybavenou tiskárnu v Čechách 17. století (k renovaci písmového fundusu jezuité angažovali 1644 – 1645 Jiřího Šípaře a 1645 – 1647 Johanna Schallmaiera z Vídně, v letech 1677 – 1678 objednali u salcburského písmolijce Pankraze Lobingera odlití nového latinského a řeckého písma, 1746 zakoupili hebrejskou sadu od profesora Františka Haselbauera atp.). Někdy před polovinou 17. století vypracovali jezuité projekt na zřízení vlastní papírny na Okoři, ale z úvah nakonec sešlo.

Jak dokládají formulace nejstarších impres, Tiskárna sídlila 1635 – 1636 „ve Velké koleji“ (Karolinum). Mezi 1636 – 1639 se přestěhovala a fungovala „ve Staré koleji“ (Klementinum), ale impresa 1637 – 1647 znějí také „v impresi akademické“ (v rozrůstající se latinské produkci 1642 – 1649 „typis academicis“). Po dobu 1639 – 1654 byla součástí Svatováclavského semináře v dnešní Husově ulici. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu svěřil klementinským jezuitům cenzuru řádové literární produkce tištěné kdekoli v Čechách (1646) a ekonomickou situaci jim vylepšil desetiletým privilegiem na výrobu

kalendářů a liturgické literatury (1647). O rok později císař Ferdinand III. vydal Tiskárně velmi důležité povolení přijímat učně a vychovávat z nich tovaryše (1648). Tím bylo legalizováno působení tovaryšů na vandrech i po sousedním Německu, kde se doposud jezuitské výuční listy neuznávaly. Patisk jezuitské tiskařské produkce opakovaně zamezili zvláštními výsadami Karla VI. (1712) a Marie Terezie (1750).

Od dob osamostatnění právnické a lékařské fakulty (1638) a opětovného spojení světských fakult a jezuitské akademie do Karlo-Ferdinandovy univerzity (1654) čelili jezuité nárokům, které na tiskárnu vznášeli svěští profesoři. Aby se rektor jezuitské koleje Jan Molitoris vyhnul tlaku, ještě v listopadu 1654 pronajal na deset let celou Tiskárnu Janu Krausovi. Pomocníci však nelibě nesli, že nájemcem se stal pouhý knihkupec a nakladatel, nikoli vyučený tiskař. Na jejich protesty, v nichž se opřeli o podpůrnou arbitráž německých kolegů, Kraus hned po nástupu reagoval propuštěním tří nejagilnějších tovaryšů. Poněvadž tento akt kolidoval s nájemní smlouvou, která jakékoli personální změny vylučovala, Molitoris od pronájmu ještě téhož roku odstoupil.

Ferdinand III. v listopadu 1655 a opakovaně v březnu 1656 proti vůli řádu nakonec rozhodl, že Tiskárna musí sloužit celé univerzitě, nikoli jen rekatolizačním zájmům jezuitů. Podmínkou existence dílny ovšem měla být žádost řádu o nové prodloužení desetiletého privilegia na činnost, jehož znění z let 1635 a 1645 byla již neplatná. Jezuité dílnu nadále považovali za výlučný majetek řádu, ba ani o státní souhlas nepožádali a v impresech ji setrvale označovali „formis academicis Caesarei Collegii Soc. Jesu“. Gubernium proto v létě 1656 nařídilo staroměstskému hejtmantu, aby provoz uzavřel. Všichni zaměstnanci se ocitli ve vězení. Propuštěni byli v srpnu 1656 pod slibem, že do Tiskárny již nevstoupí.

Jezuité tak spor se státní mocí prohráli a o nové privilegium v zájmu fungování dílny přece jen požádali. Nicméně císař kauzu uzavřel kompromisem. Tiskárně nařídil od druhé poloviny roku 1656 užívat unijní impresum „typis Universitatis Carolo-Ferdinandae in Collegio Societatis Jesu ad sanctum Clementem“. Jezuité ho z donucení otiskovali jen v latinských publikacích. Pro německé užívali „in der academischen Druckerey in Collegio der Societät Jesu bey St. Clementem“ a na titulních stranách jazykově českých knih i nadále drželi původní formulaci „v staropražské koleji blíž Mostu“ (od 1656 až do zrušení řádu byla Tiskárna totiž umístěna opět v Klementinu). Ferdinandův nástupce Leopold I. roku 1658 přikl reskriptem vlastnická práva na Tiskárnu výlučně jezuitům, avšak formální vazba k univerzitě, vyjadřovaná latinským unijním impresem, měla zůstat zachována (že tomu tak ve skutečnosti nebylo, dokládají sporadicky otiskované formulace „typis academicis“ nebo „typis Collegii academici“).

Téhož roku 1658 Leopold I. povolil řádu založit vlastní knihkupectví, které se otevření dočkalo až 1675. Prvním správcem obchodu byl Adam Sävecius (též Sivecius), původní profesí faktor. Počátkem 1678 zde vyšla asi první, ale dnes nedoložená nakladatelská a knihkupecká nabídka soustředující, jak víme z archivně chované korespondence, na 900 titulů. Vedle knih z vlastní tiskárny nabídka obsahovala i velmi početný vzorek německé, rakouské a nizozemské produkce, kterou jezuité získali výměnou. Reprezentativní sortiment nabízený za téměř dampingové ceny vytvořil v Praze nekalou konkurenci, již ostatní pražští tiskaři, knihkupci a knihvazači hodlali čelit žalobou. Jakkoli lze v podtextu vytušit také rivalitu vůči Jezuitské tiskárně samotné, situace se zřejmě zklidnila i bez soudního procesu. Nejstarší zachovaná, ale doposud málo známou nakladatelskou a knihkupeckou nabídkou o jednom listu je Poznamenání českých kněh, které se vynacházejí v Impressí akademické koleje Tovaryšstva Ježíšového v Praze blíž Mostu (Praha 1700?).

Jezuitský řád mimo to spravoval nejstarší institucionální nakladatelství v Čechách, zaměřené na vydávání a zčásti tržní a zčásti bezplatnou distribuci jazykově české katolické literatury. Pod názvem **Dědictví sv. Václava** toto nakladatelství založili 19. června 1669 ze soukromých finančních prostředků novoměstská pekařka Marie Štajerová a její syn, významný jezuitský kazatel, misionář a spisovatel Matěj Václav Štajer. Instituce nesídlila spolu s Tiskárnou v pražském Klementinu, nýbrž v koleji sv. Ignáce na dnešním Karlově náměstí.

Jezuitská tiskárna jen s jedinou krátkodobou výjimkou 1654 nebyla na rozdíl od pražské Tiskárny arcibiskupské či sesterských institucí v cizině nikdy pronajímána. V čele dílny stál člen řádu nazývaný prefekt (praeses, provizor), k ruce mu byl přidělen řádový socius (spolupracovník). Poněvadž se jména prefektů na rozdíl od technických vedoucích dílny v impresech neuváděla, známe je nesouvisle jen ze soudobých písemných pramenů. K významnějším řadíme kupříkladu Jiřího Plachého st. řečeného Ferus, literárně činného Bedřicha Bridela nebo jazykovědce Jiřího Konstance.

Technický provoz Tiskárny řídil světský pracovník zvaný faktor. Z impres na titulních stranách poznáme mimo jiné řemeslníky, kteří před anebo po účinkování u jezuitů provozovali vlastní živnost, kupříkladu Zikmunda Lévu, Jiřího Černocho, tři členy rodu Kamenických, Vojtěcha Jiřího Koniáše, Jana Norberta Fického a další. Faktoři zaměstnávaní jezuity byli oprávněni vydávat vlastním učňům po uplynutí výuční doby tovaryšské listy (z pramenů je znám spor prefekta Jindřicha Chlumeckého o Koniášovo povýšení v hierarchii pomocníků). Jakkoli produktivita dílny časem rostla,

řád až do zrušení Tiskárny vystačil zhruba se sedmi tovaryši. Mnozí pocházeli z Německa a Švýcarska a přinejmenším do roku 1650, jak o tom svědčí rukopisné záznamy Jiřího Plachého, byli nekatolického vyznání.

Za posledního faktora Hageny, rodáka z německého Weissenburgu, byl jezuitský řád bulou Klimenta XIV. roku 1773 zrušen. Tiskárnu i Svatováclavské nakladatelství na podzim převzaly státní úřady a Hagen byl opětovně postaven do čela. Obchodním vedoucím se na konci roku 1773 stal Antonín Elsenwanger a funkci exprefekta vykonával 1774 – 1776 profesor rétoriky František Mezický. Postátněná tiskárna změnila pochopitelně impresu, a poněvadž její sídlo zůstalo v Klementinu, je odbornou literaturou označována jako **Tiskárna klementinská**.

S růstem jezuitského řádu i české pobělohorské inteligence nabývá po polovině 17. století hegemonního postavení latinská produkce. Německy tištěných publikací bylo realizováno pravděpodobně méně nežli českých. Jestliže je správný předpoklad, že se antikva jako tiskové písmo českojazyčných textů v předbělohorské nábožensky rigidní společnosti neujala kvůli jisté asociaci s papeženstvím, pak je zajímavé, že se o tuto inovaci nepokusili (pokud víme) ani jezuité. Po polovině 17. století s nástupem nové generace domácích výtvarných umělců však přichází i bez modernizace písmové kultury kvalitativní zlom v typografii Jezuitské tiskárny, která se stala velkou propagátorkou mědirytového frontispisu. V následujících desetiletích při pořizování knižních (většinou rytých) ilustrací dílna spolupracovala s řeholníky Constantinem a Dominikem, dále s Janem Gerhardem Dampervielem, Janem Adriaenem Gerhardtem de Groosem, rodinou Kilianů, Janem Kryštofem Smíškem, Karlem Škrétou, Ondřejem Antonínem Wannerem anebo Baltasarem van Westerhoutem. Textové ilustrace většinou vznikaly pro knihy cizojazyčné. Česky tištěné zboží muselo kvůli nižší prodejní ceně obvykle vystačit se zástupným frontispisovým obrazem a bylo-li přece jen ilustrováno, pak mnohdy s použitím starších melantrišských štočků. Tak například stěžejní díla Jak kostelní, tak domácí postila Šebestiána Vojtěcha Scipia (Praha 1667-1668) a Postila katolická Matěje Václava Štajera (Praha 1691) doprovázejí prastaré řezby monogramisty EWA z první poloviny 16. století. Jedinými výtvarnými prvky desítek českých knih se proto staly rozměrné barokní viněty a vlysy. Stejně jako všechny tiskárny jezuitského řádu v Evropě i pražská dílna namísto signetu užívala emblém IHS. Na nápisových páskách často otiskovala AMDG čili počáteční písmena devízy zakladatele řádu Ignáce z Loyoly. Táž devíza (Ad maiorem Dei gloriam) se nachází v barokní řezbě na horním příčném břevnu ručního knihtiskařského lisu, který právě pro jezuitu počátkem 18. století nechal zřejmě postavit olomoucký tiskař Vít Jindřich Ettl jako satisfakci za svůj morální poklesek (dnes je toto zařízení chováno v pražském Národním technickém muzeu).

Drtivá převaha produkce Jezuitské tiskárny se ve srovnání s ostatními domácími dílnami 17. a 18. století vyznačovala vysokou jazykovou kulturou (o českých tiscích to platí dvojnásob). Bohatá ediční a typografická činnost bezvýhradně podporovala pobělohorský rekatolizační program. Tiskárna šířila především pestrou žánrovou škálu náboženské a nábožensky vzdělávací literatury (Bible, kancionály, legendy, kázání, modlitební knihy, postily, liturgika). Lidovou zbožnost upevňovalo množství drobných hagiografických tisků a devoční grafiky. Podstatnou část vlastenecky orientovaných rukopisů čerpala od řádových literátů z Čech (Balbín, Konstanc, Scipio, Štajer, Tanner). V originálu či v překladech hojně přetiskovala také práce zahraničních spolupratřů (Álvarez, Canisius, Ignác z Loyoly, Lenczycki, Nadási, Rodríguez). Z rané náboženské produkce je pozoruhodné *Mariale sive Liber de praecellentibus et eximiis ss. Dei genitricis Mariae* Arnošta z Pardubic (Praha 1651). Kniha se sázela z rukopisu rožmberské knihovny, který byl 1648 jezuita vypůjčen, a jako jediný tak uchráněn před kořistnickým vyvezením do Švédska. Z dalších aktivit lze jmenovat Balbínovy práce *Diva Wartensis* (Praha 1655) a *Diva Montis Sancti* (Praha 1665), Bedřich Bridel *Život svatého Ivana*, prvního v Čechách poustevníka (Praha 1657) a *Jesličky*. *Staré, nové písničky* (Praha 1658), Friedrich von Spee *Zdoroslaviček v kratochvilném hájičku postavený* (Praha 1665), Matěj Tanner *Societas Jesu usque ad sanguinis et vitae profusionem militans* (Praha 1675), Jan Ignác Dlouhoveský z Dlouhé Vsi *Annus Marianus* (Praha 1691), Laurentius Surius *Vitae sanctorum*, to jest životové, skutkové, mučedlnictví, smrt a památka nejpřednějších svatých a světic Božích ze všech národův (Praha 1696) aj. S finanční podporou Dědictví sv. Václava a s původním Melantrichovým typografickým a ikonografickým materiálem vznikla v Jezuitské tiskárně také první úplná katolická Bible česká neboli Svatováclavská (Praha 1677-1715), do níž jezuité nově zařadili jen barokní viněty a anonymní celostranné obrazy evangelistů.

Symbióza řádu s politickými kruhy se navenek projevovala vydáváním prozaických i veršovaných publikací (divadelních synopsí čili stručných výtahů z libreta) oslavujících habsburský dům. K okruhu oslavných publikací lze zařadit také monumentální čtyřsvazkovou sbírku pramenů Jana Schmidla *Historiae Societatis Jesu provinciae Bohemiae* (Praha 1747-1759).

Výchovné a vzdělávací působení řádu i sepětí s univerzitou předurčovalo Tiskárnu k výrobě učebnic, obzvláště jazykových. Jiří Plachý st. připravil k novému vydání tehdy již nedostupný tisk první české (bratrské) gramatiky Beneše Optáta, Petra Gzela a Václava Filomata *Česká gramatika sedmerou stránku v sobě zavírající* (Praha 1643). Jezuité tiskli podvkrát také světově proslulou učebnici exulanta Jana Amose Komenského *Janua linguarum reserata aurea* (Praha 1694 a 1716), a to i s uvedením autorova jména. Matěj Václav Štajer připravil text *Brány* k vydání již před rokem 1667,

ale výroby prvního vydání se ujala pražská Tiskárna arcibiskupská (1667-1669). Péči o český jazyk vyvíjeli také řádoví autoři Jiří Konstanc Lima linguae bohemicae, to jest Brus jazyka českého (Praha 1667) a Matěj Václav Štajer Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti (Praha 1668), nazývaný tehdy metaforicky „Žáček“. Mezi často reeditované učebnice patřila Grammaticarum institutionum libri primi Manuela Álvareze (Praha 1682) a slovník Gradus ad Parnassum (Praha 1707). Ke školní praxi směřovala mimo jiné Balbínova práce Verisimilia humaniorum disciplinarum (Praha 1666) nebo Lexicon hebraico-chaldaicum Františka Haselbauera (Praha 1743) aj. Oblíbenou pomůckou byla šestisvazková encyklopedicky pojatá učebnice Maxmiliána Dufrèna, jejíž jednotlivé díly se nazývaly Rudimenta historica (Praha 1727), Rudimenta geographica (Praha 1750) atd. Širší hospodářské poslání plnily prakticistní příručky jako Johann Erasmus Wegener Oeconomia Bohemi Austriaca mit angehengten Tugend-Spiegel der Hoffbedienten (Praha 1666) či Kryštof Fischer Operis oeconomici (Praha 1679).

V souvislosti s výukou jistě nepřekvapí, že jezuité pečovali o rozmnožování hebrejských učebnic. Zřejmě vůbec poprvé se k tomu odhodlali 1652, když jejich spolubratr a profesor hebrejštiny Melchior Hanel přeložil parafrázi indických a arabských bajek Mišle šualim. Parabolae vulpium (Praha 1652, podruhé 1661), kterou ve 14. století sepsal Berachja ben Nitronaj ha-Nakdan. Tato básnická parafráze byla zároveň vůbec prvním dílem židovského autora akceptovaným v českém křesťanském prostředí. Jezuité však o monopol na hebrejský tisk mezi nežidovskými pražskými tiskárnami přišli roku 1756, kdy spolubratr František Zelený zadal rozmnožení své učebnice rosenmüllerovské tiskárně.

Jezuitská dílna formou tištěných univerzitních disertací zpřístupňovala vzdělanějším čtenářům také latinskou teologickou, právníkou, historickou, lékařskou a přírodovědnou prózu. Tato doposud opomíjená součást pobělohorského literárního terénu byla v Čechách po dlouhá desetiletí takřka jediným odvětvím knižní kultury, v němž se soustavně uplatňovala cyklická portrétní či vědecká ilustrace.

Velkou konkurentkou Jezuitské tiskárny byla pražská **Tiskárna arcibiskupská**, bezesporu významné domácí institucionální středisko pronajímané od počátku 18. století soukromým živnostníkům. Jejím vzniku předcházelo roku 1625 jmenování Pavla Sessia arcibiskupským a od 1626 kardinálským tiskařem. Oficiální zakázky pražského arcibiskupství byly zpočátku tištěny ještě v Sessiově dílně (zemř. po 1631). Když však probošt Jan Sixt z Lerchenfeldu (zemř. 1629) odkázal pražskému kardinálovi Arnoštu Vojtěchu z Harrachu svou soukromou litoměřickou tiskárnu, kardinál ji nechal převést do Arcibiskupského paláce na Hradčanech a zprovoznil ji jako institucionální dílnu k podpoře rekatolizačního programu realizovaného arcibiskupským seminářem, konzistoří, kapitulou a všemi nižšími složkami arcidiecéze. Na Hradčanech se Tiskárna měla nacházet již před únorem 1630, ale nejstarší produkce je zachována teprve o rok později 1631.

Až do roku 1786 Tiskárna několikrát měnila místo, a tím i názvy. Po 1631 byla přenesena do nově zřízeného semináře v Králově dvoře u Prašné brány (založen 1629). Okolo roku 1650 bylo arcibiskupství nuceno pro špatnou finanční situaci Tiskárnu pronajmout klášteru premonstrátů na Strahově (v letech 1652 – 1679 byla Tiskárna přičleněna k premonstrátskému semináři sv. Norberta). Premonstráti ji několikrát mohli odkoupit, ale neučinili to, takže dílna putovala zpět do budovy arcibiskupského semináře v Králově dvoře. Roku 1679 Tiskárna přešla smlouvou na 30 let do správy benediktinského kláštera v Emauzích. Roku 1686 se však provoz ještě před vypršením nájemní smlouvy vrátil opět do Králova dvora. Josef II. po vyrovnání pohledávek vůči arcibiskupství tiskárnu 1785 na několik měsíců postátnil. Arcibiskupství ji sice odkoupilo zpět, avšak Tiskárna musela opustit Králův dvůr, který nadále připadl armádě. Roku 1786 našla útočiště v generálním semináři pražského Klementina. Zde její existence skončila až 1928.

Do roku 1700 byli k řízení provozu najímáni světszí faktoři. Nejstarším faktorem doloženým v impresech je **Zachariáš Dominik Aksamítek** (1611 – 1691), který později působil jako uznávaný sazeč římské Tiskárny Kongregace propagandy víry. Ačkoli úřední zakázky zřizovatele musely být vždy upřednostňovány (direktáře, katechismy, patenty), arcibiskupští faktoři v porovnání s kolegy pracujícími pro konkurenční Tiskárnu jezuitskou měli větší volnost a nemalou část svých aktivit věnovali soukromým výrobním a ekonomickým zájmům.

Od roku 1700 byla Arcibiskupská tiskárna z ekonomických důvodů pronajímána. Nájemci pocházeli z řad externích faktorů, či dokonce bývalých majitelů živností (ti museli do smlouvy s arcibiskupstvím vložit jako zástavu vlastní dílnu, ale měli právo najímat subalterní faktory). Poněvadž pachtovní smlouva byla dědičná, některé rodiny si pronájem udržely více než 20 let (Diesbachovi a Vetterlovi). Nájemci však až na výjimky neměli právo přijímat učně, takže většina z nich dílnu jen exploatovala, aniž by se starala o budoucnost. Technický stav i hospodářské výsledky Tiskárny upadaly. Arcibiskup Antonín Petr hrabě Příchofský byl nucen 1772 sestavit komisi, která v čele s písmolijcem Václavem Janem Krabatem měla ukázat cestu k nápravě.

Prvním nájemcem, který 1700 dílnu získal do vlastní režie, byl rodák ze švýcarského Zugu Wolfgang Wickhart (zemř. 1726). Rokem 1715 přenesl dílnu do svého staroměstského domu. Po dlouholetém sporu se samostatně pracujícími

pražskými kolegy, kteří nájemní vztah nepovažovali za sobě rovnocenný, se mu podařilo 1719 vysoudit právo na přijímání učňů a výchovu vlastních tovaryšů (Tiskárna jezuitská měla tuto výsadu již od 1648). Po Wickhartově smrti byla dílna přemístěna zpět do arcibiskupského semináře a dalšími nájemci se stali mimo jiné bývalý pelhřimovský tiskař Josef Antonín Schilhart, Matěj Adam Höger, Jan Norbert Fický, Jan Alois Beránek, František Augustin Höchenberger, Jan Josef Diesbach, Jan František Vetterle, synové Bohumila Haase st., Karel Vilém Medau aj.

Instituce spolupracovala možná již od 1640 s vídeňským tiskařem a písmolijcem Matthäusem Cosmeroviem. Získávala od něho tiskové písmo. Na počátku 18. století je doložena spolupráce s pražským písmolijcem Šebestiánem Reidtem. Z dob o málo pozdějších se zachoval tištěný písmový vzorník *Specimen diversorum typorum Pragae in Aula Regia in archiepiscopali typographia reperibilium* (Praha 1721). Obsahuje 12 písmových řezů antikvy a 13 řezů fraktury a šwabachu. Další verze *Specimenu* se objevily ještě 1740 a 1747. V pořizování ilustrací oslovovala Tiskárna již od poloviny 17. století domácí umělce jako frátery Constantina a Dominika. Spolupráce trvala též mezi Tiskárnou a Baltasarem van Westerhoutem. Jako jedna z prvních u nás zaváděla do jazykově české knihy výrobně složitou a drahou mezzotintu.

Poněvadž Tiskárna sloužila potřebám arcibiskupství, v edičním modelu vedle neodmyslitelné církevně administrativní literatury převládala produkce náboženská, totiž biblická, liturgická, dogmatická, církevně historická a polemická, dále kázání, modlitební knihy a seminární disertace. Takřka monopolním jazykem tisků byla latina, méně se tiskla tvorba německá a česká (do konce 17. století známe asi jen 35 českých titulů). Během působení faktorů Kastnera a Postřihače se skoro kmenovým autorem stal jezuita Bohuslav Balbín. Postřihač vytiskl také Komenského slovník *Janua linguarum reserata aurea* (Praha 1667-1669). *Janua*, kterou s uvedením autorova jména edičně připravil jezuita Matěj Václav Štajer, byla prvním dílem Komenského tištěným v Čechách po jeho odchodu do exilu. Toto vydání i pozdější reedice pražské Tiskárny jezuitské z let 1694 a 1716 se staly oficiálními učebnicemi. Řídce zde vycházely také právnické příručky a přednášky (Weingarten, Schambogen) a literatura historicko-topografická. Spisy jazykovědné a slovníky se na rozdíl od Jezuitské tiskárny takřka nevyskytují.

Prvním zřetelným předělem v jednostrunné skladbě edičního modelu Arcibiskupské tiskárny je rok 1700, kdy se do jejího čela postavil první soukromý nájemce Wolfgang Wickhart. Proslul zejména velmi pěkně provedenými zakázkami hraběte Františka Antonína Šporka, z nichž zde jmenujeme alespoň nábožensky vzdělavatelský sborník *Christliche Kinderlehr oder Das heilige Vatter Unser* (Praha 1720). Ke šporkovskému kruhu patřil i tiskař Jiří Laboun st., z jehož karolinské tiskárny Wickhart přebíral také naukovou literaturu, např. Karl Valentin Kirchmeyer von Reichwitz *Uralter Kucus-Brunn* (Praha 1718) nebo Jan Adam Veith *Thermae Podolenses a novo resurgentes* (Praha 1726). Další nájemce Höger převzal po dvou svých pražských kolezích výrobu pozoruhodného, bohatě ilustrovaného německého itineráře *Evropy, Asie a Afriky Peregrinus in Jerusalem. Fremdling zu Jerusalem* (Praha 1729-1732), který sepsal český servit Angelicus Maria Miller. Během působení nájemce Fického se Arcibiskupská tiskárna připojila k pražským oslavám třístého výročí objevení knihtisku. V době mezi prvním a druhým vydáním české Bible svatováclavské, která připravovala Tiskárna jezuitská, vytiskl další nájemce Hladký vůbec první (sic!) cizojazyčnou Bibli u nás, totiž *Biblia sacra vulgatae editionis Sixti V. pont. m. jussu recognita et Clementis VIII. auctoritate edita* (Praha 1756). Nájemce Diesbach vydal mimo jiné dva typograficky nejpodlebnější slavnostní tisky, které z produkce Arcibiskupské tiskárny známe, a to *Actus coronationis ... Leopoldi II.* (Praha 1791) a *Actus coronationis ... Mariae Ludovicae* (Praha 1791).

Druhý mezník v edičním profilu Tiskárny přichází během 20. let 19. století, kdy kvantitativně i kvalitativně roste podíl jazykově české světové literatury. Největší zásluhu na tomto posunu mají faktor Tomáš Kubelka a nájemci Václav Špínka a rodina Vetterlových. Jejich péčí vychází kupříkladu *Jungmannova Slovesnost* (Praha 1820) a *Slovník česko-německý* (Praha 1835-1839), *Ján Kolár Básně* (Praha 1821), *Časopis pro katolické duchovenstvo* (Praha 1828-1949), *Šebestián Hněvkovský Děvín* (Praha 1829) a *František Ladislav Čelakovský Ohlas písní českých* (Praha 1840).

5 PRAŽSKÝ KNIHTISK 17. STOLETÍ

Následující léta po Bílé hoře byla němčina zrovnoprávněna s češtinou a katolictví se stalo jediným legálním náboženstvím. Ze země tak odešla asi pětina šlechty a čtvrtina měšťanstva. Politické centrum se z Prahy přesunulo do Vídně a česká metropole se počala měnit v provinční město. Na mapě pražského knihtisku zůstalo do konce století zhruba 20 tiskařských firem, ale přesto je třeba tamní řemeslo ve srovnání s českými regiony, ba i Moravou považovat pořád za rozvinutější. Převážnou část dílenských tovaryšů tvořili Němci s mlčky trpěným nekatolickým vyznáním. Tištěná literatura napomáhající pobělohorské rekatolizaci musela být zprvu dovážena ze zahraničí. Knihkupecké a nakladatelské aktivity se soustřeďovaly v rukou Němců a Rakušanů. První pobělohorskou filiálku založil 1628 Kaspar von Rath, po něm se zde usadil Mikuláš Hösing, nejpozději 1658 rodina Daniela Wussina. Situace se počala měnit od 30. let zřízením dvou

relativně silných institucionálních pražských dílen, totiž Tiskárny arcibiskupské a Tiskárny jezuitské. Obě dílny se od poloviny století staly významnými středisky nové generace domácích knižních ilustrátorů. Nejvýznamněji ke zkvalitnění domácí knižní kultury přispěly ryté ilustrace Samuela Dvořáka st. Teprve roku 1669 vzniklo pod protektorátem jezuitů nakladatelství příznačného názvu Dědictví sv. Václava. Je to vůbec nejstarší instituce domácí nakladatelské sféry. Programově pečovala o šíření jazykově české náboženské literatury.

S Prahou poloviny 17. století jsou spjaty dějiny nejstarších fyzicky doložených bohemikálních periodik. Byly tištěny německy a po více než 150 let měly vesměs jen krátkodobé trvání. Vydavatelé mnohdy nedokázali rozprodat ani několik málo stovek exemplářů. Růst čtenářské obce byl závislý na postupném vytlačování němčiny a na rychlejším zavádění domácího jazyka (poprvé, ale neúspěšně 1688). Počátky periodického novinářství jsou spjaty s působením ženských představitelk rodiny Sedlčanských, které vydávaly privilegované noviny dvakrát až třikrát týdně, a to německy. Tato silně rozvětvená rodina se držela už ze starších dob. Jejím zakladatelem byl **Daniel Sedlčanský nejst.** (zemř. 1613), vyučenec Jiřího Melantricha. Daniel, provozující vlastní knihtiskařskou živnost 1582 – 1613, inklinoval k zakázkám latinského příležitostného humanistického básnictví, nicméně náleží mu po Oldřichu Valdovi prvenství ve vydávání novinových letáků s kumulovaným zpravodajstvím. V těchto aktivitách lze spatřovat kořeny, jež pak rodina na bázi periodických novin udržovala jako charakteristický, i když obtížně hájený žánr edičního modelu až do zániku dílny 1688.

Přivdaná členka rodiny **Ludmila ml. Sedlčanská** (zemř. 1664) žila z privilegovaného tisku artikulí, patentů, kalendářů a novin. Její dcera **Ludmila nejml. Sedlčanská** (1620 – 1685) byla vdaná dvakrát, ale kupodivu nikoli za tiskaře, nýbrž představitele jiných řemesel. Přestože právo provozovat živnost touto vlastní volbou ztratila, tiskárna pod označením dědiců Daniela Sedlčanského fungovala dál. Prestiž firmy mohl pozvednout Ludmilin syn z prvního manželství **Daniel Michálek** (1655 – 1689). Na rozdíl od otce se knihtiskařskému řemeslu vyučil, ale zákonný nárok k předání rodinné dílny vznášel i s podporou pražských knihtiskařských tovaryšů marně. Poněvadž byl matkou tvrdošíjně odmítán, z protestu nastoupil roku 1672 vojenskou službu, a Sedlčanská možnost provozovat řemeslo ztratila definitivně. Tiskárnu však nezavřela, a proto pražští tovaryši zakázali tehdejšímu faktorovi u Sedlčanské pracovat. Autorita nařízení byla zřejmě tak silná, že faktor uposlechl a odešel. Daniel Michálek se principálem vlastní tiskárny stal o rok později (1673). Dle literatury se těsně před smrtí pokusil publikovat vůbec první České noviny (Praha 1688), jejichž jediné podzimní číslo je dnes neznámé.

Takřka paralelně s institucionálními tiskárnami pražských jezuitů a pražského arcibiskupství otevřela v Praze živnost koncem 30. let také Šípařova rodina, do níž se přičlenili Urban Baltazar Goliáš a Jan st. Arnolt, člen dobroslavinské dynastie dbající po boku Sedlčanských o rozvoj novodobých českých novin. V Praze se dále zavedly rodiny Jiřího Černocho, Jana Mikuláše Hampla, Jana Karla Jeřábka a Jiřího Labouna st. a konečně i Vojtěch Jiří Koniáš. Ediční modely těchto tiskařských domů se příliš nelišily ani žánrovou skladbou, ani jazykově. Latinská a německá produkce společně převládaly nad českou a hegemonem nepřiliš pestré žánrové struktury byla oficiální tvorba náboženská a nábožensky vzdělávatelská.

Jiří Šípař (zemř. 1651) zřídil dílnu 1639 mimo jiné ze zbytků Peterlovy tiskárny, které nepřešly do Tiskárny valdštejnské na Dobrovici. Velké konjunkturny se dočkal po zániku živnosti dvorského tiskaře Jana Byliny (1644). Ačkoli nebyl výslovně jmenován jeho nástupcem, císař mu roku 1645 přiřkl výrobu všech publikací dvorských i místodržitelství úřadů a převedl na něho Bylinova privilegia k tiskům kalendářů. Šípař tiskl také naukovou literaturu s vědeckou mědirytovou ilustrací (např. Jan Marcus Marci).

Po Šípařově smrti spravovala tiskárnu vdova **Ludmila Šípařová** (zemř. 1680?). Pokračovala v publikování úředních zakázek, poněvadž získala význačnou posilu, totiž bývalého tovaryše vídeňské Cosmeroviovy dvorské tiskárny **Urbana Baltazara Goliáše** (zemř. ca 1679). Ten se roku 1653 s principálkou oženil, a získal tak Šípařovu tiskárnu, měšťanství na Starém Městě pražském i nevládní dceru Kateřinu Eufrosinu (rozenou Šípařovou a 1669 provdanou za Jana st. Arnolta). Goliáš kromě administrativní literatury tiskl také privilegované kalendáře. Zbylou část produkce tvořily latinské teze k univerzitním disertacím, cizojazyčná literatura právníká a náboženská literatura. Z ní vyniká zvláště Rosa Boemica sive Vita sancti Woytiechi od Matěje Benedikta Boleluckého z Hradiště (Praha 1668), ozvláštěná méně zdařilými mědiryty Jana Gaspara Doomse dle kvalitních předloh Karla Škréty. Některá náboženská díla ilustrovali též řeholníci Anastasius, Henricus a Constantinus. Po Goliášově smrti spravovala tiskárnu opět vdova Ludmila Goliášová (ovdovělá Šípařová). Pak se provoz zastavil, neboť mezi potomky z Goliášova manželství a Kateřinou Eufrosinou (rozenou Šípařovou a toho času již provdanou Arnoltovou) nastaly spory o dědictví. Nárok na dílnu nakonec uhájila Kateřina Eufrosina, která ji 1684 připojila k majetku svého manžela Jana st. Arnolta.

Tento **Jan st. Arnolt z Dobroslavína** (ca 1620 – 1686/87) pocházel z Hradce Králové. Jeho stejnojmenný otec **Jan Arnolt** zvaný dle slezského rodiště Lehnický svou profesionální dráhu započal v Hradci Králové jako nástupce evangelíka Martina Kleinwechtera. Syn Jan st. roku 1653 se sňatkem s trojnásobnou vdovou Dorotou Březinovou přičlenil do Litomyšle, a získal tak její tiskárnu. Po Dorotině smrti se roku 1669 ženil podruhé, tentokrát v Praze s Kateřinou Eufrosinou, dcerou Jiřího Šípaře. Na Malostranském náměstí zakoupil 1669 dům, v němž zřídil tiskárnu. Roku 1684 získal po zemřelé tchyni Ludmile Šípařové-Goliášové ještě tiskárnu manželčina otčíma Urbana Baltazara Goliáše. Tuto dílnu, která stála na Starém Městě, provozoval paralelně až do konce života. K predikátu, který vlastnil od 1668, mu dopomohl přítel litomyšlský děkan Jan Tomáš Pešina z Čechorodu, fungující ostatně jako kmenový autor Arnoltovy dílny.

Arnolt je soudobými archivními prameny charakterizován jako bezohledný a mstivý principál. Zaštilil se několika privilegii na tisk periodických novin, na vydávání kalendářů a pro sněmovní artikule. Za porušování těchto výsad se soudil s Ludmilou nejml. Sedlčanskou a jejím synem Danielem Michálkem, s Kateřinou Černochovou, ba i se svými tovaryši. Roku 1684 obžaloval totiž dva luteránské pomocníky, jednoho vlastního a druhého od Kateřiny Černochové, z přestupků proti katolické víře. Ačkoli většina vandrujících knihtiskařských pomocníků usedlých v Čechách pocházela již od 16. století tradičně z Německa, a hlásila se leckdy k protestantskému vyznání, byli oba uvězněni. Tento bezprecedentní postup sjednotil všechny pražské tovaryše bez ohledu na vyznání i původ. Pohrozili, že zastaví práci a odejdou z Prahy, ve které se namísto nich v důsledku aféry neusadí žádný německý luterán. Poněvadž věznění tovaryši prošli imatrikulací a požívali tudíž univerzitní výsady, pražskému magistrátu zasláné ultimátum splnilo svůj účel a vězňové byli ze strachu před následky vzpourey radními propuštěni.

Zatímco královéhradecká vydavatelská činnost Arnoltova otce pamatovala na venkovské čtenáře, syn Arnolt již musel pokrývat zájmy měšťanských vrstev. V litomyšlské tiskárně byl kupříkladu zveřejněn Pešinův pokus o soustavnou vlastivědu Moravy Prodrumus moravographiae, to jest Předchůdce moravopisu (Litomyšl 1663). Pešinova kvalitně vypravená historiografická díla Arnolt realizoval také v Praze. Zde se dalším kmenovým autorem stal český právník Jan Jakub Weingarten, který u Arnolta publikoval svá rozsáhlá juristická díla. Některá ilustroval pouze Jan Gaspar Dooms, jiná (např. Fürstenspiegel) doprovázelo hned několik soudobých umělců najednou (Adriaen van Bloemen, Jan Borcking, Gerard Bouttats, Cornelis Meyssens). Arnolt na základě privilegia z roku 1672 tiskl až do konce života též noviny, které jsou během patnáctileté existence známé nejméně pod dvaadvaceti variantními názvy.

Nástupcem staroměstské tiskárny se stal Arnoltův prvorozený syn **Jan ml. Arnolt z Dobroslavína** (zemř. 1710), jehož krátce vystřídala ovdovělá manželka, ale pak se stopy po této dílně ztrácejí. Malostranskou dílnu provozovala **Kateřina Eufrosina Arnoltová z Dobroslavína**, ovdovělá manželka Jana Arnolta st. Roku 1688 byla malostranská dílna rozdělena. Část odkoupil a do Brna přestěhoval faktor František Ignác Sinapi a část získal téhož roku dospělý druhorozený Arnoltův syn **Karel Ferdinand Arnolt z Dobroslavína** (po 1670 – 1745/49). Měl vysokoškolské vzdělání, ovládal několik jazyků a v městské radě Malé Strany byl nějaký čas primátorem. V knihtiskařském řemesle se krátce zdokonaloval také za hranicemi. Poněvadž se Karel Ferdinand nemálo angažoval ve veřejném životě, jeho účast na provozu dílny postupně klesala. Zároveň se ztenčoval i dílenský personál a kvalita produkce, v níž jednoznačně převládaly jen úřední zakázky, chudla. Po roce 1740 stopy i po této malostranské Arnoltově tiskárně ztrácíme.

Profesionální dráha **Jiřího Černocho** (zemř. 1684) započala v Tiskárně jezuitské. Zde se pravděpodobně vyučil, pak odešel na zkušenou do Vídně a po návratu se jako tovaryš a později i jako faktor zapojil opět u pražských jezuitů. Po odchodu z Klementina otevřel 1672 vlastní tiskárnu, kterou provozoval až do konce života. Hojně v ní využíval edičních zkušeností klementinských zaměstnavatelů a s jejich vědomím, či tajně si půjčoval ilustrační materiál Tiskárny. Edičním programem, množstvím i typografickou kvalitou výrobků byla Černochova tiskárna zdatnou konkurentkou nejen Urbanu Baltazaru Goliášovi, ale i oběma pražským Arnoltovým podnikům, staroměstskému i malostranskému. Z jazykově českých publikací jsou dodnes čtenářsky živé Kořínkovy Staré paměti kutnohorské (Praha 1675), jejichž topograficky zaměřené ilustrace jsou prací Jiřího Čáslavského a Petra Timmera.

Po Černochově smrti spravovala tiskárnu ovdovělá manželka **Kateřina Černochová**. Byla vystavena permanentnímu Arnoltovu tlaku. Ten, maje od 1683 nově potvrzené privilegium na vydávání periodických novin, se ohrazoval proti obsahu některých kalendářů, do nichž už Černoch a po něm i vdova Kateřina zařazovali přehled politických událostí za minulý rok. Stížnost neuspěla ani ve Vídni, a proto Arnolt 1684 ze msty udal německého tovaryše Kateřiny Černochové z přestupků proti katolické víře. Kateřina Černochová Arnoltovu boji nedokázala čelit dlouho a roku 1686 tiskárnu raději prodala Janu Karlu Jeřábkovi.

Tento **Jan Karel Jeřábek** (zemř. 1705) byl zakladatelem významné české rodiny věnující se typografii a nakladatelství plných 175 let. Měšťanství na Starém Městě pražském získal roku 1685. Řemeslo provozoval od 1686, kdy odkoupil tiskárnu vdovy Kateřiny Černochové. Kmenovým autorem Jeřábkovy tiskárny se stali psavý právník Jan Jakub Weingarten

a křížovník Jan František Beckovský. Ten je autorem vlastenecky koncipované Poselkyně starých příběhů českých (Praha 1700), představující v nadcházejícím století vlastně poslední velké jazykově české naukové dílo. Jeřábek v něm jako svůj signet otiskl zrcadlově přerytou a minimálně upravenou maureskní vinětu králické Tiskárny bratrské z roku 1601. Beckovského text, vytištěný v kratší a delší verzi, je doprovoben jednak staršími ilustracemi z Kořínkových Pamětí kutnohorských a jednak 53 dekorativními dřevořezovými kartušemi s oválnými mědirytovými podobiznami českých panovníků od praotce Čecha po Ludvíka Jagellonského.

Druhorozený syn se jmenoval **Jan Julius Jeřábek** (zemř. 1754). Vyučil se pravděpodobně u Jiřího Vojtěcha Kyncla v Kutné Hoře a k vlastní tiskárně v Praze přišel 1733 koupí od dědiců Jana Václava Helma. Také on se stejně jako bratr Karel Josef (zemř. 1736), jemuž připadl rodinný podnik, soustřeďoval víceméně jen na německou a latinskou právníckou literaturu, univerzitní teze a drobné tisky posilující lidovou zbožnost. Umělecky je velmi zajímavý historicko-náboženský spis o zázračném obrazu Panny Marie na Bezdězu, který pod názvem Historische Beschreibung des marianischen Bergs Bezdiez napsal benediktin Veremundus Proche (Praha 1743). Pěti (částečně dvoustrannými) topografickými ilustracemi ho vybavil Anton Birkhard.

Koncem 17. století působil také **Jan Mikuláš Hampel** (zemř. 1694). Věnoval se především výrobě nábožensky výchovných knih a latinských teologických a juristických pojednání. Jeho produkce, v níž nešetřil dřevořezovým knižním dekorem, má nadprůměrnou úroveň. Kmenovými autory dílny byl právník Jan Kryštof Schambogen a františkán Bernard Sannig, jehož Rituale franciscanum (Praha 1688) patří k nejlépe vysázeným a obchodně úspěšným publikacím té doby. Objednávkami frontispisů se Hampel obracel většinou na Gerhardta de Groose a Baltasara van Westerhouta.

Zakladatelem jiné významné pražské tiskárny, udržované ještě dvěma generacemi nástupců více než 80 let, se stal **Jiří Laboun st.** (zemř. 1710). Staroměstské měšťanství získal 1685 a dílnu, nacházející se v pronajatých prostorách Karolina, uvedl do provozu následujícího roku 1686. Komerční jádro vydavatelského programu tvořily kalendáře spolu s tezemi k univerzitním disertacím. Už na samém počátku však tiskárna dostala možnost konfrontovat vlastní typografické schopnosti s uměním déle působících kolegů Jana st. Arnolta, Jiřího Černocho či Tiskárny jezuitské. Po nich Laboun totiž převzal a dokončil vydávání Balbínova rukopisu Miscellanea historica Regni Bohemiae (Praha 1679-1688). Labounova tiskárna mimo to nezdědila uváděla do oběhu autory, s nimiž se český čtenář dosud setkával jen prostřednictvím zahraničních edicí (např. proslulého dvorního kazatele ve Vídni Abrahama a S. Clara). Laboun vytiskl také neúplnou, a oproti originálu žel také neilustrovanou českou verzi průkopnické práce Wilhelma Gumpfenberga o milostných obrazech Obroviště mariánského atlanta ..., to jest Knížka o obzvláštních mariánských obrazech (Praha 1704). Stalo se tak půlstoletí po vydání latinského originálu a po třiceti letech od překladu německého.

Ludmila Labounová si po smrti manžela nechala několikrát prodloužit privilegium k výrobě svatováclavských kalendářů. Díky vynikajícím organizačním i řemeslným schopnostem faktora Veselého si dědička vybudovala pomník v podobě dvousvazkové foliové publikace Das christliche Jahr oder Die Episteln und Evangelien (Praha 1733-1734). Tato sváteční a nedělní postila, kterou sestavil francouzský jansenista Nicolas Louis de Tourneau, vyšla německy sice již 1716-1718 (Würzburg) a 1724 (u pražského tiskaře Karla Jana Hruby), avšak pouze v kvartu a bez ilustrací. Nakladatel těchto vydání hrabě František Antonín Špork se zasadil o to, aby faktor Veselému byly dodány mědirytivé desky užitě před osmi lety při přípravě Geistreiche Gesänge und Lieder über Sonn- und Fest-Tags-Episteln und Evangelia (Schweidnitz 1725-1726). Scény ze života evangelistů a dalších světců a světic pro Šporka vytvořili tehdy Michael Heinrich Rentz s nevlastním synem Johannem Danielem de Montalegre. Figurální obrazy mají bohaté, separátně ryté barokní portálové bordury s oválnými či rolverkovými kartušemi, zaplněnými emblematickou miniaturou nebo postavami křesťanských ctností. Tento starší ilustrační materiál Rentz doplnil několika novými deskami, takže Veselý mohl do prvního svazku monumentální postily zařadit 129 a do druhého 146 mědirytů. Postilu uvozuje Rentzův nový figurální frontispis, jehož složitý a prostupující alegorický plán si vyžádal na zvláštním listě přitisknutý vysvětlující text. Jako frontispis druhého svazku byl zařazen Šporkův portrét.

Jako poslední pražský tiskař, který svou dráhu započal v 17. století, budiž jmenován **Vojtěch Jiří Koniáš** (1660 – 1710), otec známého jezuitského kazatele a literárně činného misionáře. Vojtěch Jiří vstoupil do učení v pražské Tiskárně jezuitské asi roku 1673. Po čtyřech letech usiloval za zajímavých okolností o postulat. Prefekt Jindřich Chlumecký nehodlal Koniáše uznat samostatným tovaryšem ani na přímlyvy mnoha pražských pomocníků a jako rebelu ho dal 1677 zavřít do městského vězení. Pomocníci osvobodili Koniáše z vězení násilím, tovaryšství mu potvrdili vlastní autoritou a do doby, nežli se situace uklidnila, Koniáš dlel v Německu. V souvislosti s knihtiskem je v Praze doložen až od roku 1685 jako faktor pražské Tiskárny arcibiskupské a Tiskárny jezuitské. Samostatnou živnost provozoval 1697/98 – 1710. Soustřeďoval se hlavně na rozšiřování náboženské literatury (kázání, legendy a modlitby), okrajově tiskl i učebnice. Typografické vybavení dílny včetně písma bylo poměrně chudé, hojnější počet ilustrací provází pouze několik titulů.

Předně jde o mladší německou verzi spirituálního eseje Jana Tannera Heiliger Weeg von Prag nacher Alt-Buntzel (Praha 1705), k níž využil 44 tiskových forem svatováclavského cyklu Samuela Dvořáka st.

Syn **Antonín Koniáš** (1691 – 1760) jako výrazný zjev české protireformační společnosti zasáhl do vývoje knihtisku sice zprostředkovaně, ale o to pádněji. Roku 1708 vstoupil do jezuitského řádu v Brně a v letech 1716 – 1720 studoval teologii v pražském Klementinu. Pak se na mnoha místech v Čechách intenzivně věnoval kazatelské a misionářské činnosti, během níž z přesvědčení a dle návodu sv. Ignáce z Loyoly vyhledával, ničil a opravoval nekatolickou předbělohorskou literaturu, tištěnou doma i v zahraničních exulantských tiskárnách. Podílel se mimo jiné na likvidaci kukské knihovny hraběte Františka Antonína Šporka. Historikové mu připisují spálení 30.000 až 60.000 knih (vyšší z obou údajů do literatury vnesl 1776 exjezuita Jan Leopold Šeršík, první Koniášův životopisec). V první polovině 18. století se tak Koniáš stal nejlepším znalcem české literatury. Poněvadž potridentské seznamy zakázané literatury obsahovaly pouze zahraniční knižní produkci, Koniáš z autopsie sestavil pro potřeby domácí misionářské a cenzurní praxe analogický přehled závadných bohemik. Nejstarší přípravné rukopisné podklady jsou datovány 1724. Tištěný svod, který vyšel u Václava Jana Tibelliho, nese název *Clavis haeresim claudens & aperiens*. Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající, k vykořenění zamykající (Hradec Králové 1729). Tento soupis knih určených buď ke spálení, anebo k opravení je rozčleněn dle jazyka na skupiny české, latinské a německé. V nich se díla řadí dle formátů publikací a autoři následují abecedně dle křestních jmen. Tibelli připravil v letech 1749 – 1750 i druhé vydání Klíče, rozšířené Koniášem o literaturu mravně závadnou. Toto druhé vydání se stalo základem podstatně doplněné a v řazení zpřehledněné verze nazvané *Index Bohemicorum librorum prohibitorum* (Praha 1770). Index vyšel u Jana Karla Hrabý deset let po Koniášově smrti. Byl sebrán a vydán, jak čteme v titulu, na příkaz pražského arcibiskupa Antonína Petra Příchovskeho. Kdo byl editorem a novým spoluautorem Indexu, však nevíme. Primární funkce Koniášových pomůcek pomínuly v mezích rakouských zákonů zmírněním kontroly nad výrobou a dovozem knih v roce 1781. Fyzická likvidace nevhodné literatury odpadla a bibliotekář Karel Rafael Ungar mohl nevyhovující tituly odebírat do pražské Univerzitní knihovny. Sekundárně slouží Koniášovy soupisy prohibitorum dodnes jako nedocenitelný pramen retrospektivní bibliografie i literární historie.

6 KNIHTISK 17. STOLETÍ V ČECHÁCH A NA MORAVĚ

Obnova venkovského knihtisku probíhala po Bílé hoře pomaleji nežli v Praze. Sessiovy pokusy expandovat mimo kulturněpolitické centrum vyzněly naprázdno, neboť tiskařova filiálka v Roudnici/L., vzniklá s finančním přispěním probošta Jana Petra Svošovského, fungovala zřejmě jen během roku 1626 a pražská pobočka v České Lípě, kterou pomáhal udržovat augustinián Pavel Cnoops (Conopeus), trvala pouze 1630. Během několika následujících let do 1634 tuto tiskárnu pak převzal do péče tamní augustiniánský klášter. Dlouhého trvání neměla ani soukromá tiskárna probošta Jana Sixta z Lerchenfelsu (zemř. 1629). Tato **litoměřická** dílna, sloužící k šíření Sixtových příležitostných náboženských spisků, vznikla 1626 z pozůstatků tiskárny pražského katolíka Tobiáše Leopolda. Její výrobky, značené příznačným impresem „typis domesticis“, měly pozoruhodně vysokou typografickou úroveň. Po Sixtově smrti přešla tiskárna do majetku kardinála Arnošta Vojtěcha z Harrachu, který ji 1630 použil jako základ při formování pražské Tiskárny arcibiskupské.

Mimo Prahu fungovala déle jediné dílna v **Litomyšli**. Zde již z předchozích dob (od 1581) pracovala Graudensova rodina. Když její zakladatel, Polák Ondřej Graudens, o němž už byla řeč, zemřel, tiskárnu zdědil syn **Adam Graudens** (zemř. 1622/1623). Díky předčasnému úmrtí pracoval jen krátce. Z jeho tvorby je však nutno připomenout reedici rozverně Tragedie neb hry žebračí (Litomyšl 1619), do níž použil pravděpodobně již otcův původně polský symptomatický dřevořez na titulní straně. Reedice je nejstarším kompletně zachovaným zněním této významné literární památky, dokládající kulturní vazby mezi českým a polským prostředím. Po Graudensově smrti se majitelkou tiskárny stala vdova **Dorota** (zemř. po 1653), která, aby udržela tiskárnu, se vdala ještě vícekrát.

Třetím manželem byl **Matouš Václav Březina** (zemř. 1651), jehož tiskařské aktivity dnes známe pouze z let 1634 – 1650. Orientoval se zejména na drobnou populárně naučnou četbu, kalendáře, kramářské písně a starší oblíbené knížky lidového čtení, zachované však zčásti jen v soudobých opisech. To platí i o Březinově tisku Rozprávky tyto nadarmo nebudou, neb mnohým ku příkladu jsou (Litomyšl ca 1634-1650?). Novodobá literární věda tyto „Březinovy rozprávky“ ocenila jako jedinečnou sbírku domácích povídkových exempel. Zajímavý doklad obecně vžitě tiskařské a knihkupecké šetrnosti představuje kvazibřezinovský Nový zákon (Litomyšl 1643). Březina si totiž opatřil neprodané zbytky Štyrsova Nového zákona (Mladá Boleslav 1525). Obě Štyrsovy tiskové verze, jednu s natištěnými iniciálami a druhou bez iniciál, sjednotil do mixtních exemplářů a doplnil novým titulním listem, aniž by však vedle vlastního impresu potlačil původcovské údaje Štyrsovy dílny. Tato restituční památka staršího knihtisku byla obchodně jistěže prozíravá, neboť české novozákonní texty z volného prodeje již dávno zmizely: poslední edice pocházejí od Daniela Adama (1597) a z

Tiskárny bratrské (1601). Když tiskař Březina zemřel, vdova Dorota se roku 1653 provdala počtvrté. Svého nového manžela **Jana st. Arnolta z Dobroslavína** však již nepřežila. Litomyšlská tiskárna, kterou od 80. let 16. století držela ve vlastnictví prakticky jedna rodina, tak přešla do majetku ještě významnější dynastie, podílející se na rozvoji české knižní kultury až do poloviny 18. století.

Prokazatelně nejstarším tiskařem v **Hradci Králové** byl evangelík Martin Kleinwechter, který sem 1616 přenesl živnost z Vlčic u Trutnova. O čtyři léta později se majitelem dílny stal Kleinwechterův faktor, katolík **Jan Arnolt** zvaný též Lehnický, otec známějšího syna Jana st. Arnolta. Dle dnešních znalostí však ani Arnolt Lehnický nepracoval dlouho. Poslední stopy končí rokem 1625. Knihtiskařskou pozůstalost kolem 1670 zakoupil od Arnoltových dědiců **Daniel Vojtěch Kamenický** (zemř. 1711). Provozoval ji zhruba deset let a pak byl povolán do **Litomyšle**, kam se Lehnického syn Jan st. Arnolt už 1653 přišel. Kamenický v Litomyšli pracoval 1685 – 1709, přičemž hned zkraje svého pobytu roku 1686 Arnoltovu dílnu odkoupil do svého vlastnictví, a Arnolt se tak mohl nadále koncentrovat již jen na své dva podniky v Praze. Královéhradecké i litomyšlské tisky Daniela Vojtěcha Kamenického nevykají většinou ani obsahově, ani typograficky. Ediční program, opírající se v reedících o obchodně vyzkoušené tituly, zřetelně ukazuje na vazby s pražskou Tiskárnou jezuitskou. Novým majitelem královéhradecké dílny se stal 1711 Václav Jan Tibelli. V Litomyšli se však nástupci Daniela Vojtěcha udrželi mnohem déle. Tři generace Kamenických tiskárnu vlastnily totiž až do 1775, kdy celé město včetně tiskárny zachvátil požár. Majitelem spáleniště a zakladatelem nové dílny se stal 1776 Václav Vojtěch Tureček.

V **Chebu**, kde se knihtisk uchytil již v 16. století, bylo řemeslo ve snaze zamezit šíření nekatolických idejí už předešle utlumováno městskou radou. Po roce 1593 se v Chebu zřejmě netisklo vůbec. Povolení obnovit německý knihtisk získal až 1686 katolík **Mikuláš Dexter** (zemř. 1698), nejstarší člen dynastie, která díky promyšlené sňatkové politice živnost držela až do 19. století. Pocházel z Hiršova (Hirschau) na Domažlicku. Produkoval jazykově německou a latinskou literaturu jezuitského okruhu.

Během 17. století se v Čechách usadila německá hraběcí rodina Šporků. Jak se její členové sžili s českým prostředím, dokazuje nejlépe **František Antonín hrabě Špork** (1662 – 1738). Jeho kulturně-společenské, filantropicky orientované aktivity byly značně široké, ale i rozporuplné. Zakládal špitály a kláštery, na svých sídlech v Praze, Lysé/L. a Kuksu zřídil bohaté obrazárny a knihovny, z touhy po popularitě pěstoval italskou operu a silně pragmaticky vystupoval jako mecenáš umělců (na kukském panství působili v jeho službách Anton Birkhard, Samuel Havel, Johann Daniel de Montalegre, Michael Heinrich Rentz, Friedrich Bernhard Werner aj).

Špork literárně ani překladatelsky činný nebyl, zato však přímo či nepřímo podporoval vydávání náboženské asketické a osvětové literatury. Návratem k prvotní církvi se snažil o překlenutí věroučných rozdílů. Čerpal z obrodného proudu francouzských jansenistů a kvietistů, sympatizoval i s německými pietisty a českými jinověrci. Tím se odchýlil od státního náboženství a byl vnímán jako ideový protivník jezuitů. Soustavné útoky jezuitského řádu vyvrcholily v létě 1729 kukskou inkvizicí a zabavením Šporkovy knihovny. Hrabě nakonec před jezuitu kapituloval a poté, co 1733 – 1734 vyšla jeho nákladem objemná postila nazvaná *Das christliche Jahr*, na ediční činnost rezignoval úplně. Roku 1735 zavládl mezi ním a jezuitu smír a proces byl revidován. Tituly, na nichž Špork jako nakladatel participoval, však Antonín Koniáš ze svých indexů prohibít nikdy neodstranil.

Šporkova nakladatelská činnost je svým obsahem i rozsahem v Čechách před Krameriem zcela výjimečná. Přímá či nepřímá šporkiana dnes reprezentuje více než 160 titulů. Valnou část z francouzštiny přeložila Šporkova mladičká dcera Marie Eleonora Františka (1687 – 1717). Šporkiana ideově oscilují mezi dvěma póly. Texty aprobované jako věroučně nezávadné byly zadávány pražské Tiskárně arcibiskupské, zatímco tisky z hlediska oficiálních dogmat značně konfliktní a pamfletické vznikaly v poloilegální Šporkově tiskárně, anebo v zahraničí. Špork pak do těchto zahraničních edicí dával vevazovat svůj portrét (vedle Birkharda podobizny ryli pražský umělec Jan František Fischer a Němci Martin Bernigeroth a Emanuel Joachim Haas). Dodatečně se dotiskoval též typický knižní dekor (šporkovské heraldické viněty, vlysy a erb). Tato nepřímá šporkiana pak byla do Čech v nakladatelských vazbách s hraběcím supralibros přepravována tajně.

Šporkovy vlastní nakladatelské aktivity zahájila spolupráce s faktorem Johannem Mayrem, činným 1696 – 1735 v bývalém opatství benediktinů v jihoněmeckém Kemptenu. Zde vyšla kniha ženevského kalvínského kazatele Bénédicta Picteta *Christliche Sitten-Lehr oder Kunst recht und gut zuleben* (Kempten 1702-1705). Z regionálních českých tiskáren Špork kontaktoval Václava Jana Tibelliho, který jeho nákladem, avšak s časovým zdržením realizoval Božanův kancionál *Slavíček rajský* (Hradec Králové 1719). V Praze spolupracoval Špork zejména s nájemcem Tiskárny arcibiskupské Wolfgangem Wickhartem, dále s Karlem Janem Hrabou a dědici Jiřího Ondřeje Labouna. Šporkovské heraldické viněty a vlysy, které vlastnil Wickhart (zemř. 1726), byly otiskovány také do publikací, s nimiž hrabě pravděpodobně vůbec do styku nepřišel, a užívaly se ještě několik let po Šporkově smrti.

Wickhart vzal od Šporka mimo jiné objednávku na tisk nábožensky vzdělavatelského sborníku *Christliche Kinderlehr oder Das heilige Vatter Unser* (Praha 1720), který obsahoval také veršovaný tanec Smrti. Poněvadž část veršů a árií měla vztah ke Šporkovu letnímu sídlu (Bonrepu) na Ptačí Hoře, tento sborník bývá označován jako „Bonrepos-Büchlein“. Pražský tiskař Hraba vzápětí po vydání německé verze zpřístupnil český překlad nazvaný *Vejtah učení křesťanského* (Praha 1720). Později pod titulem *Duchovní rozjímání, jak bychom Bohu sloužiti, ...* měli podle známé Bon-Repos noty (Praha 1722) připravil ze sborníku ještě výňatek. Krátce před Wickhartovou smrtí vyšel v jím pronajaté Tiskárně arcibiskupské také německý překlad francouzské sbírky barokních legend *Lebensbeschreibung der heiligen Altvätter* (Praha 1725). Ilustrace pořídili Rentz a Montalegre. Oba rytci vytvořili pro Šporka též cyklus provázející *Geistreiche Gesänge und Lieder über Sonn- und Fest-Tags-Episteln und Evangelia* (Schweidnitz 1725-1726). Dílo představovalo vlastně zbásněnou verzi Křesťanského roku, který napsal francouzský jansenista Nicolas Louis de Tourneau. Tato sváteční a nedělní postila vyšla Šporkovým nákladem již 1716 – 1718 (Würzburg) a 1724 (u pražského Hraby), avšak pouze v kvartovém formátu a bez ilustrací. Pro třetí, foliové vydání u dědiců Jiřího Ondřeje Labouna byly užity Rentzem rozmnožené ilustrace z dřívějších *Geistreiche Gesänge*. Výsledkem je monument *Das christliche Jahr* (Praha 1733-1734). Oba svazky mají náročné frontispisy, jeden alegorický a jeden protrétní, a 275 biblických ilustrací.

Hrabě Špork však nebyl odkázán pouze na cizí tiskaře. Asi roku 1710 založil na zámku v Lysé nad Labem vlastní, soukromou tiskárnu (*Privatdruckerei*). O personálním složení dílny nejsme informováni a dosud nemáme ani přesný přehled její produkce. Poněvadž typologicko-typografické zhodnocení šporkian stále chybí, obecně je přijímáno nouzové řešení, v němž se za publikace z Lysé považují ty, které vznikly 1710 – 1712 Šporkovým přičiněním a nemají přitom uvedeno místo tisku. Tyto i ostatní údajné publikace soukromé tiskárny byly zdobeny mědirytovým šporkovským erbem a heraldickými vinětami či vlysy. Tiskárna, která ostentativně opomíjela povinnost předkládat texty k církevní cenzuře, byla označena za podezřelou a v červnu 1712 na císařův příkaz násilně uzavřena.

Na **Moravě** se knihtisk podařilo krátkodobě resuscitovat v **Mikulově**, někdejší sídle náboženské sekty novokřtěnců (vypuzených 1622), která tu prací bavorského rodáka Balthasara Hubmayera a pod ochranou Lichtenštejnů 1526 – 1527 instalovala pátou nejstarší moravskou tiskárnu. Po stoleté odluce přenesl kardinál František z Ditrichštejna do Mikulova na krátkou dobu 1630 – 1639 bývalou Tiskárnu premonstrátskou z Louky u Znojma. Obnovená dílna působila při mikulovském semináři. Když toto učiliště získali piaristé, pozvaní na kardinálovu žádost 1631 z Itálie, dílna pokračovala jako institucionální **Tiskárna piaristická**. Zda kardinál uvažoval o využití dílny též pro tisk první české katolické Bible, kterou zhruba mezi 1633 – 1637 přeložil Franciszek Rozdrażewský, v Čechách usedlý kapucín polského původu, nevíme. Bližší, patrně ekonomické okolnosti, proč se piaristé vzdali 1639 Tiskárny, také neznáme. Z impresy poslední knihy lze soudit, že dílna Jeho knížecí Milosti kardinála z Ditrichštejna měla alespoň koncem 30. let ráz soukromé tiskárny (*Privatdruckerei*). Roku 1640 ji koupil faktor Werner, který se s ní 1642 s lepšími vyhlídkami přestěhoval do Brna.

Tento **Jan Bernard Werner** (zemř. 1646?) byl německým tiskařem ze Schwäbisch-Hallu. Do **Brna**, v němž naposledy takřka před dvaceti lety v řemesle podnikal Kryštof Haugenhoffer, se z Mikulova přestěhoval 1642, ale zakrátko zemřel. Z jeho dílny, která skončila bez nástupců, se mnoho nedochovalo. V Brně tak děletrvajícím knihtiskařskou tradici založil až 1689 František Ignác Sinapi.

Už bylo vzpomenu, že první programově zcela katolickou dílnu v **Olomouci** založil roku 1626 Mikuláš Hradecký se svou manželkou, použiv přitom opuštěného majetku rodiny Handlů. Až do roku 1689 byla jejich dílna s výjimkou obou výše zmíněných krátkých epizod jedinou děletrvajícím tiskárnou na Moravě. Sňatková politika přivedla do firmy postupně několik nových majitelů. Prvním z nich byl **Vít Jindřich Ettl** (zemř. 1667/68?), který se u Hradeckých vyučil a po principálově smrti 1652 tu působil jako faktor. Roku 1654 v mladickém věku vstoupil pragmaticky do manželství s devadesátiletou vdovou Dorotou Hradeckou a tiskárnu, která svými kořeny sahala až k Janu Güntherovi, vyženil. Oproti minulým létům produkci Ettelovy tiskárny pozitivně ovlivnila zlepšující se koupěschopnost obyvatelstva i činnost olomoucké univerzity. Podstatnou součástí edičního programu se totiž staly latinské disertace, např. Valentin Stansel *Propositiones selenographicae sive de Luna* (Olomouc 1655), obsahující první mapu Měsíce vydanou v Českých zemích. Z latinských publikací, počtem právě v této moravské tiskárně poprvé převyšující české, přichází také historiografický spis Bohuslava Balbína *Diva Turzanensis* (Olomouc 1658), jehož práce ilustrované augsburskými rytci z rodiny Kilianů doposud vydávala jen pražská Tiskárna jezuitská. Ettelovu dílnu, která byla toho času jediná na Moravě, přirozeně živilo také vydávání zemských artikulí, případně i kalendářů krakovských mistrů.

Dědičkou Ettelovy tiskárny byla ovdovělá druhá manželka **Anna Alžběta Ettelová**. Zřejmě hned na počátku svého samostatného působení ustanovila v dílně dosavadního pomocníka Jana Josefa Kiliana faktorem. Roku 1673 s Kilianem uzavřela sňatek a živnost přepsala na něho. **Jan Josef Kilian** (zemř. 1703?) pravděpodobně pocházel z rozvětvené rodiny augsburských rytců, v jejichž čele stál Bartholomäus Kilian nejst. (tuto domněnku vnesl do literatury Christian d'Elvert a jako fakt ji o něco později prezentoval Josef Jireček). Vyučit se měl ve Vídni, odkud přešel pracovat do olomoucké dílny

Víta Jindřicha Ettela, jehož vdova Anna Alžběta se za něho roku 1673 provdala. Kilian tak vyženal tiskárnu a vedle toho získal i privilegium na tisk moravských artikulí a kalendářů, udělené už 1627 Mikuláši Hradeckému. Účinnost privilegia ovšem roku 1689 pominula. Císař Leopold I. ve snaze napomoci nově zakládané (v pořadí druhé) moravské tiskárně Františka Ignáce Sinapiho v Brně proto Kilianovu žádost o prodloužení privilegia 1690 zamítl.

I přes tuto obchodně nepříznivou okolnost dokázal Kilian vybudovat velmi dobře prosperující závod, který podporován vlastním písmolijecským zázemím vyprodukoval během třiceti let na 150 titulů pocházejících převážně z pera moravských spisovatelů. Tiskárna se soustřeďovala jak jinak než na latinské univerzitní disertace, latinskou, okrajově též českou nábožensky výchovnou literaturu a na cizojazyčné sborníky oslavných mariánských kázání. Kilianova dcera křtěná po matce Anna Alžběta si roku 1703 vzala za manžela Ignáce Rosenburga (zemř. 1715), který se stal novým vlastníkem tiskárny.

7 VÝVOJ KNIHTISKU V ZAHRANIČÍ BĚHEM 18. STOLETÍ

Nový vývojový stupeň západoevropské typografie 18. století vytvořil klasicistní purismus. Z knih už docela vymizely tradiční optické signály jako rubriky a kustody, pomalu končila éra archových signatur. Za hlavního nositele výtvarného náboje knihy považoval jen písmový obraz a konstrukci zrcadla sazby. Povrchně zdobný dekor i narativní ilustrace byly téměř odmítnuty, a dělení typografie na „vyšší“ a „nižší“ tak mohlo vlastně odpadnout. Sjednocující roli už před polovinou 18. století sehrál upřednostňovaný repertoár stylově neutrálních rokokových linek. Dekoračně zbytečná barokní viněta se počala dle francouzských vzorů transformovat do drobného výjevu ilustrační nebo signetové povahy. O několik desetiletí později se hlavními měřítky nikoli z komerčních důvodů, nýbrž dle soudobé architektury staly čistota, účelnost a přehlednost antikvové sazby. Klasicistní purismus však pokračovatele navzdory některým kladům nenašel a jev dvojí typografie zůstal zejména v německy mluvících oblastech, v Polsku nebo u nás zachován. „Vyšší“ typografie dokonce vyústila po polovině 18. století ve specifickou formu takřčené autorské knihy, jejíž textovou i obrazovou složku pracovala s ideálně shodným uměleckým záměrem jedna osoba (William Blake a Salomon Gessner). Také grafická řešení industrializované produkce 19. století se přizpůsobovala komerčním zřetelům ediční politiky (dražší vydání luxusní, levné vydání masové). Cestu z úpadku strojové knihy a ze schematické typografie časopisů, novin a akcidenčních tisků ukázal až obrodný proud 90. let 19. století, navracející se formou knižních bibliofilii k přednostem ruční sazby a k uměleckým zdrojům prvotisků a renesančních starých tisků.

Ve vývoji pozdně barokního evropského knihtisku započala nová epocha zásluhou londýnského písaře a tiskaře **Johna Baskervilla** (1706 – 1775). Pocházel z chudých poměrů a zprvu se živil jako učitel krasopisu. V letech 1750 – 1754 vytěžil z Caslonovy umírněné antikvy nový písmový řez. Renesanční tradice je v něm ještě zachována u horních skloněných serifů, ale jako novinka působí maximální ztenčení slabých tahů, které velmi dobře kontrastují s osově modelovaným stínováním. Přiměřené písmo, ale i kvalita papíru a sazby se Baskervillovi staly východisky při povýšení grafických hodnot dekorem a ilustrací přezdobené barokní knihy (s těmito východisky se ztotožnili o málo později i François Ambroise Didot a Giambattista Bodoni). Nejen mezi literami titulní strany a nadpisů, ale i při sazbě řádků běžného textu Baskerville použil novinku, mimořádně velké proklady. Obecně proklamovanou prioritu střízlivé typografie dokázal doplňovat vynikajícími grafickými kopiemi Tintoreta, Tiziana a jiných italských malířů.

V Německu jako reformátor vynikl **Johann Gottlob Immanuel Breitkopf** (1719 – 1794). Otcovu firmu, založenou 1719, převzal po univerzitních studiích roku 1745. Na sklonku jeho života patřila k největším v Německu. Všeestranně vzdělaný, manuálně zručný a idealismem podněcovaný Breitkopf se do dějin písařství a knihtisku zapsal jako tvůrce takřka znárodnělé, ještě však kaligraficky a nikoli kondenzovaně koncipované fraktury nazývané přílehavě „Breitkopffaktur“ (1750). Typografickým nototiskem se zabýval od 1754. Odlil kompletní repertoár hudebního písma včetně značek pro pauzy, klíče, ligatury apod. a tím, že každou notu sestavoval z několika segmentů (hlavička, nožka, praporec, trámec), činnost po manuální stránce pronikavě sblížil se sazbou textu. Breitkopfovou metodou však bylo možno na rozdíl od starších způsobů typografického nototisku pořídit i složité vícehlasé partitury. Na bázi typografického nototisku inovoval též sazbu matematických symbolů, které byly do té doby reprodukovány pouze dřevořezovým štočkem, anebo mědirytem. Analogicky postupoval při tvorbě portrétů a map, kde mu k reprodukci předlohové kresby posloužily pouhé body a různě tvarované linky. Ty pak byly sazečsky podobně jako tisková písmena sestaveny do typografické tiskové formy, jejíž reliéf, třebaže jen technicky a neosobně, odpovídal kresebnému rázu předlohy.

Ve Francii barokní knihtisk antikvovala rodinná firma Didotů, sdružující postupně aktivity písařské, tiskařské, rytecké, nakladatelské i knihkupecké. Konsekventní spojení všech profesí souvisejících s knižní výrobou dovolilo několika generacím této rodiny cílevědomě prosazovat snahu o zkvalitnění typografické produkce. Tiskárna založená 1713

Françoisem Didotem (1689 – 1757) přetrvává s názvem „Firmin Didot“ v Paříži dodnes. Mladším synem zakladatele dynastie byl **Pierre François Didot** (1732 – 1793). Proslul kupříkladu vypracováním „code des corrections typographiques“, který se při korekturách užívá vlastně dodnes. **François Ambroise Didot** (1730 – 1804), starší syn François Didota a zakladatel významnější rodové větve označované dodatkem l’Aîné, převzal po otcově smrti 1757 tiskárnu a během královského zřízení i za republiky byl ředitelem pařížské Tiskárny královské (později Národní). Věnoval se všestrannému zlepšování tiskárenského provozu. Zmodernizoval knihtiskařský lis, částečně zrevidoval propočty typografických bodů a propagoval hladký velinový papír. Roku 1783 založil první rodinnou písmolijnu. Mladší syn François Ambroise se jmenoval **Firmin Didot** (1764 – 1836). Převzal otcovu písmolijnu a prosadil se nejen vynálezem stereotypie (toto označení použil prvně roku 1795) a dovršením systému typografických bodů, ale i jako písmař. Pro otce nakreslil a vyřezal vůbec první antikvu takzvaného klasicistního typu, která se zanedlouho stala standardním písmem běžné evropské knižní produkce.

Souputníkem výše jmenovaných reformátorů se stal italský tiskař a písmař **Giambattista Bodoni** (1740 – 1813), školený od roku 1758 jako sazeč v římské Tiskárně Kongregace propagandy víry. Dojmy z pobytu v Římě přivedly Bodoniho ve vlastní tiskárně, založené v Parmě roku 1791, ke konstrukci štíhlého klasicistního písma se sytě stínovanými dřívky a vlasovými serify. Vyvážená a opticky klidná sazba s velkými okraji akcentovala podobně jako u Baskervilla a Didotů nebývalé velké meziřádkové mezery a maximálně potlačovala knižní dekor. Bodoniho lapidární antikva, typografické titulní strany, rozvržení velkoformátové sazby a užívání pergamenu či lesklého hedvábného atlasu namísto běžného knihtiskového papíru evropskou knižní kulturu počátku 19. století masově neovlivnily. Spolu s Baskervillovými a Didotovými snahami se však Bodoniho typografický názor stal východiskem všech pozdějších obrodně bibliofilních proudů knižního umění.

Pomalý rozvoj přírodních a technických věd způsobil, že principy Gutenbergovy technologie zůstaly až do masového nástupu průmyslové revoluce v 19. století zachovány. Dílčí technické inovace kooperujících řemesel plynuly ze snahy zvýšit produktivitu a zavést manufakturní způsob výroby. Určité modernizace tak mezi 16. a 18. stoletím dosáhly ruční papírny, knihvazačské a písmolijecké dílny (licí strojek). V tiskárně se výrazněji zlepšila pouze tvorba sazby (sázítka), nicméně nejpodstatnějšího vylepšení doznal lis, jehož konstruktéři teprve na přelomu 18. a 19. století umožnili s velkými úsporami času i zaměstnanců otiskovat velkoformátovou sazbu. Tím při vhodném skládání archu zrychlili výrobu menších knižních formátů, anebo naopak dovolili žádoucím způsobem zvětšit plochu novin, časopisů, mapových i obrazových atlasů či plakátů.

Jedním z konstruktérů inovátorů byl basilejský tiskař a písmolijec **Wilhelm Haas st.** (1741 – 1800). Během 70. let navrhl nahradit dřevěné součásti lisu kovovými. Tato změna prodloužila životnost zařízení, neboť odstraněním tradičního materiálu definitivně zmizely problémy s hygroskopičností a opotřebováním. K lisu byl navržen masivní kamenný podstavec, který zvětšil stabilitu. Celkové zmožutnění a znásobení tlakové síly dovolilo na takto konstruovaném zařízení jednorázově reprodukovat tiskové formy mnohem větších rozměrů nežli doposud. Když hodlal Haas ve svém domě železný lis realizovat, basilejští tiskaři se vzepřeli a s odůvodněním, že konstruktér není ke knihtisku vyučen, si vymohli soudní zákaz. V západní Evropě se tak ujal jiný typ železného lisu, který zakrátko sestavil **Charles Stanhope** (1753 – 1816), potomek významné anglické šlechtické rodiny sahající svými kořeny až do 13. století. Roku 1804 navrhl lis, který měl již parametry strojního zařízení, neboť dokázal vyvinout vyšší tlak při použití menší obslužné síly. Pohyb tlakové části obstarávalo totiž protizávaží (vahadlo), umístěné vzadu za lisem a obsluhované pákou na boku. Předností byl i rozšířený rám nakládací části, umožňující zvládnout velkoformátovou sazbu na jedno otočení vřetene. Výkonnost lisu stoupla zhruba na 250 otisků za hodinu, což bylo desetkrát více než dokázali vyvinout prvotiskaři 15. století.

Oba inovované typy však pořád ještě odpovídaly Gutenbergově lisu, v němž na plochou sazbu působila tlaková plocha (čili plocha na plochu). Tento princip byl vytlačen až Königovým **rychlolísem**, u něhož tlakovou plochu nahrazoval již tlakový válec působící na plochou sazbu. **Friedrich Gottlob König** (1774 – 1833) byl tedy po Johannu Gutenbergovi první významnější reformátor technologie knihtisku. Narodil se v německém Eislebenu a roku 1794 ukončil tiskařskou a sazečskou výuku u lipské firmy Breitkopf & Härtel. Privátně studoval matematiku, mechaniku a přírodní vědy. V durynském průmyslovém centru Suhl vznikla během roku 1804 první verze, vyrobená částečně ze dřeva a částečně z kovaného železa. Zachovávala ještě starý princip ploché tiskové desky, která se tak jako nově zkonstruovaná barvicí partie obsluhovala velkým ozubeným soukolím. Válcovitý zásobník pod tlakem pístu propouštěl barvu na kožený válec, který barvu postupně předával dvěma roztíracím válcům železným. Odtud přejímal barvu další kožený válec, který ji nanášel přímo na tiskovou formu. Ručně se pouze nakládal a odebíral potíštěný papír a přiklápěl a odklápěl přidržovací rámeček. Vývojové práce v Suhl musely být z finančních důvodů i kvůli chybějícímu nástrojařskému vybavení zastaveny. König koncem roku 1806 proto odcestoval do Londýna, kde se s pomocí mecenášů rozhodl opustit dosavadní princip tisku, založený na vzájemném působení tlakové a tiskové desky, a nový projekt vybavit tlakovým válcem (cylindrem),

který během třetiny obrátky přitlačil papír na podjíždějící, samočinně barvenou tiskovou formu. Roztírání a nanášení barvy zabezpečovalo pět válců. Hodinový výkon tohoto prvního skutečného rychlolisu byl 800 otisků. König však neustále mechaniku tiskového válce zdokonaloval. Roku 1816 vyvinul rychlolis pro současný oboustranný tisk (900-1.000 listových otisků za hodinu). Následujícího léta (1817) byly ukončeny práce na dvouobrátkovém rychlolisu, jehož tiskový válec o výkonu 1.400 otisků se otáčel bez zastavení. Po roztržce s mecenášem odcestoval König 1817 z Londýna a díky peněžité pomoci bavorské vlády se usadil ve zrušeném premonstrátském klášteře Oberzell. Zde vyrostla vůbec první továrna na výrobu rychlolisů a jiné tiskařské a papírenské stroje.

Od 30. let 19. století se podíl ruční práce ještě pronikavěji zmenšil vynálezem rotačního stroje s tlakovým válcem působícím na **stereotypní sazbu**, zaoblenou okolo válce formového (působení válce na válec). Tohoto zaoblení nebyla schopna klasická kovová sazba, nýbrž její tvarově změněná reprodukce. Prováděla se otiskem do pružné papírové hmoty, která se za vlhka zaoblila a po usušení vyplnila písmovým kovem. Výsledný stereotypní odlitek, tentokrát již zaoblený, rotoval po obvodu tiskového válce **rotačního tiskového stroje** (rotačky) mnohonásobně rychleji nežli byl vertikální pohyb formy ploché, a proto v kratším čase umožňoval výrobu mnohem vyšších nákladů, zejména u novin. Na rychlosti celého mechanismu se podílel zcela nový způsob přísunu papíru, vyráběného nikoli již ručně, nýbrž **papírenským strojem** v podobě „nekonečného“ pásu, který není do rotačky nakládán manuálně po arších, ale automaticky se odvíjí z kotouče. S těmito revolučními změnami ve způsobu tisku souvisela pochopitelně i pronikavá technizace písmolijectví a přijetí unifikovaného typografického bodu. Spojením licího a sázecího procesu do jediné automatizované technologie počalo písmolijectví ztrácet svou samostatnost a knihtisk, sdružující při sobě i všechny sekundární provozy, přerostl v průmyslové polygrafické odvětví.

Od přelomu 18. a 19. století se vedle klasického knihtisku stala nejmasovějším multiplikačním prostředkem **litografie**. Na rozdíl od řemeslně orientovaných dřevorezáčů si výtvarní umělci litografie netiskli sami, ale jejich výrobu zadávali specializovaným kamenotiskařským závodům. První kamenotiskárnu zařídil **Alois Senefelder** (1771 – 1834) v Mnichově 1796 a později i jinde (např. Offenbach/M. 1799, Vídeň a Londýn 1801, Paříž 1802, Berlín 1804, Stuttgart 1807). Pak již přičiněním vyučenců rychle vznikaly další (Kodaň 1811, Petrohrad 1815, Stockholm a Varšava 1818, Budapešť 1829, Bratislava 1833 aj.). Výhodou litografie byla velká setrvalost tiskové formy (kámen dovilil v průměru až 2.000 otisků) a možnost kombinace textu a obrazu. Už počátkem 19. století litograficky rozmnožované tiskoviny reagovaly formou karikatury na kulturní i politické poměry (proto ji všechny soudobé evropské vlády zařadily mezi živnosti povolované jen v hlavních zemských městech, a to na základě koncese a pod nezbytnou policejní cenzurou). Nová technika se však uplatnila i v nototisku, ve volné, zvláště topograficky zaměřené grafice a zhruba od poloviny druhého desetiletí 19. století i v knižních albech, na frontispisech, titulních stranách a v ilustracích učebnic a beletrie. Jeden z prvních sběratelů a historiků litografie Franz Maria Ferchl (1792 – 1862) označil analogicky s knihtiskem rané projevy kamenotisku za litografické inkunábule a vymezil je léty 1796 – 1821 (nejstarší litografie českého původu jsou datovány 1819).

Poněvadž rukodělné řemeslo mělo do 18. století větší prestiž nežli aktivity nakladatelů, tiskařská impresna upřednostňovala místo tisku před místem vydání. Industrializace však prestižní kulturní střediska degradovala na pouhé vykonavatele zakázek. Spolupráci s autory a vzdělaneckou obcí převzala nakladatelství, která se na rozdíl od starších, žánrově nevyhraněných tiskáren úspěšně specializovala. Většina nakladatelských domů k tomuto poslání využívala vlastní papírny, tiskařské závody, nakladatelská knihkupectví a již z dávných dob osvědčené nakladatelské a knihkupecké nabídky. Relevantním původcem se tak vedle spisovatelů a ilustrátorů stal již jen majitel nakladatelské firmy. Údaje o technické realizaci z knih 19. století buď vymizely, anebo se přesunuly na rub titulního listu či na poslední stranu.

První výrazná pravidla obchodu v celém rakousko-uherském soustátí stanovil josefínský Řád pro knihkupce z roku 1772. Jeho klad spočíval v pokusu vyjasnit práva a povinnosti knihkupeckého a knihvazačského stavu. Zveřejnil kvóty knihkupců pro krajská města, umožnil zřizovat specializované antikvariáty a z distribuční sítě vyloučil kočovné knihkupce. Řád se poprvé vyslovil také k vzdělanostnímu profilu obchodníka. Zavedl požadavek povinného vyučení, praxe v oboru a znalosti cizích jazyků. K dalšímu oživení profese došlo pak 1781 výraznou liberalizací cenzury a zejména 1788, kdy knihkupectví (spolu s knihtiskem) bylo prohlášeno za svobodnou živnost, otevřenou i nevyučeným subjektům, avšak podléhající dozoru policie. V reakci na francouzskou revoluci se ovšem protektorská politika Habsburků od roku 1790 změnila a požadavky na tuzemské obchodníky, dovoz i vývoz byly opět zpřísněny. Nový kurz rakouské politiky ohlásil roku 1806 Knihkupecký patent s připojeným Řádem pro knihkupce a antikváře (obě normy platily až do 1859). Dosavadní anarchii v podnikání měl zamezit zpřísněný dohled zemských úřadů. Knihkupectví mohla být zakládána jen v metropolích a městech s krajskými úřady, ale jen do té míry, aby dle představ státní správy nedocházelo k přílišnému nárůstu obchodní sítě, podněcující zájem o četbu. Povolení k živnosti nebyla přenosná, a s výjimkou vdov a synů zanikala smrtí držitele. Zahraniční obchod nad rámec monarchie se zapovídal. S knihami nesměli obchodovat kramáři, vetešníci, kočovní knihkupci ani knihvazači (těm povolena jen distribuce modliteb a kalendářů). Tiskaři měli dovoleno prodávat jen

vlastní produkci. Díla vydaná nákladem pisatele mohla být rozšiřována pouze z autorova bytu. Patisk směl být realizován a distribuován jen se souhlasem autora a původního nakladatele.

Specifikem německého obchodu byly veletrhy. Ve srovnání s mezinárodní prestiží Frankfurtu měl lipský veletrh zpočátku jen regionální ráz a pokrýval především oblast středního a severního Německa. Význam Frankfurtu/M. pro střeoevropský knižní obchod se však ztenčil a do popředí vystoupilo během 18. století Lipsko. Zasloužil se o to zejména **Philipp Erasmus Reich** (1717 – 1787), jeden z nejvýznamnějších německých nakladatelů a knihkupců všech dob, současníky uznale nazývaný „der erste Buchhändler der Nation“. Po krátkém působení v Londýně a Stockholmu se usadil v Lipsku, kde se mu podařilo získat podílnictví stoleté a velmi dobře zavedené nakladatelské firmy Moritze Geoga Weidmanna (1658 – 1693). Pod Reichovým vedením se firma označovaná jako „Weidmannsche Buchhandlung“ stala v 18. století centrem obchodu se soudobou německou literaturou (Gellert, Goethe, Lavater, Ramler, Sulzer, Wieland aj.). Roku 1759 Reich prestiž firmy ještě upevnil, když koupil práva na vydávání katalogů lipského veletrhu. Celý život bojoval proti zatlačování autorů do role nakladatelů vlastních děl. Prosazoval ochranu práv tiskařů poškozovaných finančně i výrobně jednodušším patiskem. Ekonomické výsledky, jichž dosahoval, dovolily vyplácet nejvyšší autorské honoráře v Německu. Roku 1764 bojkotem frankfurtského veletrhu vyjádřil odpor proti přežilému výměnnému knihkupectví. Zasadil se o založení ochranného Spolku knihkupců v Lipsku (1765), jemuž až do konce života předsedal.

Velké nakladatelské domy soupeřily ve vydávání oborových **encyklopedií**, jejichž novodobý počátek spadl už na práh 18. století. Průkopnickou roli na sebe během francouzského osvícenství přijala foliová *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Paris-Neuchâtel 1751-1780). Za redakce Denise Diderota a Jeana Le Rond d'Alemberta ji ve spolupráci s několika nakladateli tiskl **André François Lebreton** (1708 – 1779). Diderot Encyklopedii definoval jako původní naučný slovník tehdejších oborů lidské činnosti a „rodopisný strom všech věd a umění“. Na uspořádání se podílely desítky soudobých vědců a filozofů, např. Buffon, Helvétius, Mallet, Marmontel, Montesquieu, Rousseau, Voltaire. Racionalistické myšlení tvůrců naráželo na odpor jezuitů i vlády a koneckonců i na opatrnost samotného tiskaře, který text z obavy před cenzurou bez vědomí autorů místy upravoval. První vydání obsahuje 17 foliových textových svazků, 4 suplementy, 2 svazky tabulí a 12 obrazových svazků s 2.801 mědirytovými vyobrazeními. Titulní strany zdobí dřevořezové viněty Jeana Michela Papillona.

Jednu z nejobsáhlejších oborových encyklopedií, ne-li vůbec největší, představuje osmerková *Oeconomisch-technologische Encyclopädie, oder Allgemeines System der Staats-Stadt-Haus- und Landwirthschaft* (Berlin 1773-1858). Z francouzských pramenů ji přeložil a adaptoval Johann Georg Krünitz. První vydání bylo rozvrženo do 242 osmerkových svazků s obrovským počtem mědirytových příloh a litografií. Toto dílo na Moravě patiskl velkopodnikatel **Josef Jiří Trassler** (1759 – 1816) a po něm i syn, avšak roku 1833 bylo toto vydání Krünitzovy Encyklopedie (Brno 1787-1833) posledním dnes zjištěným 157. svazkem zastaveno. Přesto jde o zcela ojedinělý a ambiciózní kulturní čin v dějinách našeho knihtisku.

Vedle oborově specializovaných encyklopedií se počaly nově objevovat obecněji zaměřené příručky. Nazývaly se **konverzační lexikony** nebo **reálné encyklopedie**. Vznikaly už od počátku 18. století, ale velkou společenskou poptávku po nich vyvolala až osvícenská atmosféra vlády Marie Terezie a Josefa II. Starší lexikony byly brzo antikvovány modernějším projektem **Friedricha Arnolda Brockhause** (1772 – 1823). Základ projektu tvořil *Conversations-Lexikon, oder kurzgefaßtes Handwörterbuch* (Leipzig 1796-1811), který s potížemi existoval již dříve a obsahoval úhrnem 4.253 hesel. Roku 1811 Brockhaus převzal redakci a příručce vtiskl ráz moderního konverzačního lexikonu „für die gebildeten Stände“. Patnácté vydání „Brockhausu“ o dvaceti svazcích neslo poprvé titul *Der Große Brockhaus* (Leipzig 1928-1935, 1937). Dvacáté vydání (Leipzig 1996-1999) obsahuje ca 260.000 hesel. K Brockhausově encyklopedii přibýly v Německu záhy konkurenční tituly, a to zejména díky gothajskému nakladateli **Josephu Meyerovi** (1796 – 1856). Meyer počal vydávat *Meyers Großes Conversations-Lexikon* (Hildburghausen 1840-1855), který v tomto prvním vydání obsahoval 52 svazků.

Do překotného závodu o zmapování poznatků se dále zapojil pětisvazkový *Herders Conversations-Lexikon* (Freiburg/B. 1854-1857). Nejrozsáhlejší všeobecnou encyklopedií sestavenou v anglickém jazyce je třídílná *Encyclopaedia Britannica or a Dictionary of arts, sciences and miscellaneous literature* (Edinburgh 1768-1771). Budoucí vydání byla revidována a mohutně doplňována, už druhé (1777-1784) obsahovalo 10 svazků. Po Britské encyklopedii jako další nejrozsáhlejší anglickojazyčná příručka přichází třináctidílná *Encyclopaedia Americana* (Philadelphia 1829-1833). Při založení projektu, který se opíral o lipský „Brockhaus“, byl Francis Lieber (1798 – 1872), německý rodák a politik z Jižní Karoliny. Mladší encyklopedii s celoevropským dosahem počal vydávat rovněž francouzský lexikograf Pierre Larousse (1817 – 1875). První edice *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle* čítala 15 základních svazků (Paris 1866-1876) a dva suplementy (1878 a 1890). Ani tento vzdělávací projekt dodnes nezankl.

Nejstarší českou reálnou encyklopedií je jedenáctisvazkový Riegrův *Naučný slovník český* z let 1860 – 1874, jímž se nechal inspirovat *Ottův slovník naučný* 1888 – 1909 o 28 dílech základní řady a 12 dodatcích, nazvaný dle svého vydavatele.

8 NAKLADATELÉ A KNIHKUPCI 18. STOLETÍ A KRAMERIOVA ČESKÁ EXPEDICE

Produktivita českého a moravského knihtisku během 18. století ve srovnání s minulým obdobím znatelně vzrostla. Lze tak soudit alespoň z předběžné statistiky jazykově české literatury. Je však nutno přiznat, že podstatnou zásluhu na této konjunktuře má *kramářská píseň*, fenomén na pomezí lidové slovesnosti a umělého písemnictví rozvíjející se během 17. – 19. století jako samostatná odnož publicistické literatury. Na rozdíl od lidové písně, která byla šířena pouze poslechem a rukopisným záznamem, charakteristický rys tohoto fenoménu záleží totiž v masovém rozšíření zcela závislém na knihtisku. Žánr byl oblíben také v Německu, Rakousku, Rusku a Polsku, avšak drobné tisky jazykově české kramářské písně si svými více než 40.000 známými vydáními a námětovou rozmanitostí zachovávají zřetelné prvenství. Písničky v lidovém publiku upevňovaly tradiční náboženské náměty, zastupovaly publicistické žánry a v neposlední řadě dokázaly bavit i kritizovat. Jako výrobci písníček se profilyvaly samozřejmě všechny regionální tiskárny (Hradec Králové, Chrudim, Jičín, Jihlava, Jindřichův Hradec, Kutná Hora, Litomyšl, Olomouc, Pardubice a na Slovensku nejvíce Skalica).

Z ostatních žánrů přicházely v úvahu již zmíněné lidové modlitební knížky, jednotlivě vydávané lyrické kancionálové písně a legendy, od druhé poloviny 18. století i umělé básnické skladby a zlidovělé árie ze zpěvoher. Pro většinu těchto tisků je charakteristický vyšší náklad okolo 1.000 kusů. Vysoce komerční artikl nebyl až do přelomu 18. a 19. století rozšiřován běžnou knihkupeckou sítí, ale patřil do obchodní sféry podomních kramářů a zpěváků navštěvujících trhy, poutě a slavnosti (tereziánské reformy, mimo jiné snižující též počet církevních svátků a poutí, však mnohé distribuční příležitosti zlikvidovaly). Poněvadž k převažujícím konzumentům patřily nejširší lidové a méně majetné vrstvy, cenovou dostupnost musely zaručit nízké výrobní investice čili horší papír, malý formát a nedbalá typografie. Není proto divu, že tyto rysy spolu s nenáročně schematizovanou textovou složkou vkus venkovského čtenáře kultivovaly pramálo.

Odhlédneme-li od nedatovaných kramářských písní, v 18. století napočítáme minimálně 6.280 vydaných titulů, což je více než dvojnásobek produkce bělohorského století (2.940). Zatímco průměrná výroba počátečních tří dekad 18. století se pohybovala ještě okolo 380 bibliografických jednotek, mezi 30. až 70. léty, kdy byl vydán dlouho očekávaný řád pro knihtiskařské učně a tovaryše (1771) i pro obchodníky s knihami (1772), vzrostla na 550 jednotek. Velké vzvednutí knihtisku spadá však až do 80. a 90. let. Tady se každá z dekad prezentuje zhruba 1.200 jazykově českými tituly.

Tento nárůst byl odrazem uvolnění cenzury (1781) a tolerančního patentu (1781). Oba politické akty umožnily znovu vyrábět a rozšiřovat evangelickou literaturu, jak zřetelně dokládá zejména Jan Tomáš Höchenberger, ba i antiklerikální pamflety během *brožurkové války*, které opouštěly tiskárny zmíněného Höchenbergera, Josefa Emanuela Diesbacha a Jany Průšové. Takzvanou válku charakterizovala publikační exploze německy tištěných brožur po 10 krejcarech. V brožurách se polemizovalo jménem pokrokového rozumářství o kléru, řeholních institucích, svatojánském kultu, Židech a dalších tématech, jimž redakce pražských či vídeňských novin zůstaly z pochopitelných důvodů uzavřeny. Chvatná literární úroveň kazila již tak nevalný vkus městských čtenářů.

Citelnou změnu dosavadních pořádků přineslo českým tiskařům také uvolnění patisku schválených zahraničních výrobků (1782). Pak následoval příkaz, aby se cizí tiskaři v monarchii nedopouštěli patisku literatury vydávané českými tiskárnami (1786). Z této situace nejvíce těžil první český velkopodnikatel Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld, jehož tiskařské, knihkupecké a papírenské tovární impérium vznikalo od 1773. Roku 1788 byl nadto knihtisk i obchod s knihami prohlášen za svobodnou živnost (otevřenou i nevyučeným principálům), avšak podléhající dozoru policie a cenzurních orgánů. Roku 1789 vyšlo nařízení zvýhodňující hebrejský knihtisk a zakazující dovážet cizí knihy, vyrobily-li jich domácí provozovny dostatek (nařízení přispělo k akceleraci nežidovského živnostníka Ignáce Elsenwanger, který se stal novým majitelem pražské židovské Tiskárny bakovsko-kacovské). V reakci na francouzskou revoluci se protektorská politika Habsburků od 1790 ovšem změnila. Požadavky na dovoz a vývoz knih byly opět zpřísněny (do ciziny se zakazovaly vyvážet knihy, které by podkopávaly náboženství, mravnost a spojenectví národů). Rozmnožování rukopisů bez souhlasu cenzurní komise bylo zcela nepřipustné. Říšské písmolijny směly prodávat své zboží jen privilegovaným tiskařům, jimž se další obchodování s tiskovým písmem přísně zapovídalo (1793). Export a import devoční grafiky byl zakázán (1801).

Slabá konkurence a neschopnost domácích živnostníků integrovat se do mezinárodního obchodu lákala Němce (převážně z Norimberku) ke zřizování českých a moravských filiálek. Jednu z nejstarších provozoval už od 1683 Norimberčan **Johann Zieger** (1646 – 1711). Pražská filiálka nakladatelsky zajišťovala mimo jiné Jeřábkovu výrobu většiny publikací známého právníka Jana Jakuba Weingartena. Stejně tak Zieger financoval bohemika tištěná ve Frankfurtu/M.,

Lipsku a Würzburku. Ziegerovým obchodním partnerem se příležitostně stával **Georg Lehmann** (1666 – 1735) z Norimberku. Obchodní kontakty s Prahou a celými Čechami udržoval od 1710 dále **Johann Friedrich Rüdiger** (zemř. 1751?), člen významné rodiny německých nakladatelů a knihkupců. V Praze se asi 1743 trvale usadil. Pražským tiskařům nakladatelsky zajišťoval zvláště právníkou literaturu. Předmětem knihkupecké činnosti nebyla produkce jazykově česká, nýbrž německá. Další pražskou filiálku vybudoval **Paul Lochner ml.** z Norimberku. Nakladatelsky zajišťoval většinou opět právníkou literaturu a nákladnější teologické příručky, které se tiskly u Jana Josefa Diesbacha a v pražské Tiskárně arcibiskupské.

Již jsme připomenuli, že knihkupců a nakladatelů trvale přicházejících do Českých zemí z ciziny nebylo v druhé polovině 17. století zprvu mnoho (Mikuláš Hösing, Daniel Wussin), ale později počet u nás naturalizovaných Bavořanů a Frankfurtanů mohutněl. Přesto přísná pravidla josefínského Řádu pro knihkupce z roku 1772 způsobovala chronický nedostatek oficiálních knihkupců v regionech: např. prvním brněnským uchazečem, který po smrti Karla Františka Locatelliho (činný od 1762, zemř. 1772) vyhověl novým ustanovením, byl Benedikt Mangold schválený až od 1778. Všichni měli během lipských veletrhů otevřené účty na bázi komisního obchodu a získané zboží pak s využitím tištěných nabídek rozprodávali ve svých knihkupectvích. V reálii těchto cizích živnostníků se pomalu rozvíjely též německy orientované **čtenářské spolky** a **veřejné čítárny**. Dle zahraničních vzorů (Francie 1701, Anglie 1726, Vídeň 1771) byla první instituce tohoto druhu u nás povolena Wolfangu Kristiánovi Gerlemu v Praze 1772 a Giacomovi Bianchimu v Brně 1774. První mimopražskou **půjčovnu knih** provozoval německý knihkupec Josef Jan Morgensäuler v Plzni teprve okolo roku 1790. Zakrátko byly tyto instituce z politických důvodů v celé monarchii absolutisticky zrušeny (čítárny 1798 a půjčovny 1799). Zákaz trval do roku 1811.

Na počátku vlny tvořené německými nakladateli a knihkupci stál **Řehoř Mangold** rozený v Bavorsku a profesně navštěvující Prahu již od roku 1736. V Praze se usadil a 1743 získal měšťanství na Starém Městě. Firmy se později ujal v Německu narozený syn **Felicián Mangold** a vnuk **Jan Mangold**. S rostoucím významem a rozpínavostí Schönfeldova velkopodniku Mangoldova živnost upadala a její sklad se roku 1791 a 1796 stal předmětem dražby.

Z Bavorska pocházel též **Jan Michal Samm** (zemř. 1787), uváděný roku 1770 v pražských archivních pramenech jako pomocník Mangoldovy firmy, u níž se předtím pravděpodobně vyučil. Samostatným živnostníkem se stal roku 1756. Nakladatelsky hojně podporoval vydávání českých i německých spisů obrozeneckého pedagoga Aleše Vincence Pařízka. Byl prvním, kdo po tolerančním patentu pečoval o distribuci Komenského díla. Urychleně a levně vydaný *Labyrint světa a ráj srdce* (Praha 1782) zahájil pozvolné zpřístupňování Komenského textů, z nichž domácí tiskárny od dob Bílé hory nabídky pouze tři edice Brány jazyků (pražská Tiskárna arcibiskupská a Tiskárna jezuitská).

Dalším Bavořanem byl **Antonín Elsenwanger** (zemř. 1784). V Praze se usadil během 60. let. Zprvu se živil jen vázáním knih pro Univerzitní knihovnu (stavovským knihařem byl jmenován 1776). Později převzal po Labounově a Rosenmüllerově rodině nakladatelské záležitosti německých hospodářských kalendářů, které si v květnu 1770 (a 1780 znovu) pojistil privilegiem Marie Terezie. Na podzim 1773 byl Českým gubernií na vlastní žádost jmenován obchodním vedoucím reorganizované Tiskárny klementinské. Tutéž funkci získal 1776 i v nově zřízené Tiskárně normální školy. Závěrem života se s velkým ekonomickým úspěchem soustředil jako vůbec první nakladatel a obchodník na distribuci jednotlivých map dvanácti soudobých krajů, rytých dle předloh Bernardina Erbera z roku 1760. Po Elsenwangerově smrti převzali nakladatelství a knihkupectví dědici, totiž vdova Josefa s tehdy ještě nezletilým synem **Ignácem Elsenwangerem** (1764/65? – 1790?). Ten, poté co dospěl, asi roku 1786 odkoupil zkomírající židovskou Tiskárnu bakovsko-kacovskou. Tímto aktem se hebrejský knihtisk provozovaný v pražském ghettu od roku 1512 dostal poprvé do rukou křesťanského živnostníka, sídlícího v Železné ulici.

Pocházel-li **Oldřich Gröbel**, knihkupec činný v Praze od poloviny 18. století do roku 1771, ze Slezska, nevíme. Živnost, specializovanou na jazykově nečeskou katolickou náboženskou literaturu, provozoval v Karolinu. Roku 1771 vstoupil do firmy syn **Jan Josef Gröbel** (zemř. 1780), který se v letech 1773 – 1780 stal poměrně známým obchodníkem s domácí náboženskou literaturou. Krátce vydával též časopisy. I jeho knihkupectví zaniklo roku 1796 patrně v návaznosti na rozpínavost Schönfeldova závodu.

Frankfurtský rodák **Wolfgang Kristián Gerle** (1744 – 1825) se v Praze usadil nejpozději roku 1770, kdy přijal staroměstské měšťanství. Živil se velmi obratně knihkupectvím se specializací na francouzskou, anglickou a italskou literaturu. Jako člen lóže U tří korunovaných hvězd se mimo to v počátcích svobodného českého zednářství významně zasloužil o šíření převážně německojazyčných volnomyšlenkářských titulů. Roku 1772 založil na Staroměstském náměstí (čp. 608) první pražský čtenářský klub a vzdělávací kroužek, který 1775 rozšířil o půjčovnu knih umístěnou v Karlově ulici. Od března 1784 provozoval první knižní aukce, k nimž jednou za měsíc vycházely specializované katalogy. Poněvadž přísun knih z rušených klášterů nevázl, 11. katalog pro aukci 28. března 1785 obsahoval položky č. 6.642 - 7.229. Zboží získané

komisním obchodem na veletrzích v Lipsku inzeroval v nakladatelských a knihkupeckých nabídkách. Pokoušel se též o vydávání měsíčního knihkupeckého oznamovatele s veškerou českou literaturou, ale zůstalo jen u jednoho ročníku. Gerlovy ušlechtilé cíle ekonomicky limitovala Schönfeldova rozpínavost. V letech 1791 – 1792, kdy vystoupil ze zednářské lóže, aby ji nekompromitoval svým úpadkem, bylo jeho knihkupectví v několika dražbách prodáno. Nežli ho postihla duševní choroba, živil se ve stáří jako soudní znalec.

Spolu s Wolfgangem Kristiánem přišel do Prahy i jeho bratr **Ondřej Gerle** (nar. 1746). Dodnes je v souvislosti s tímto členem zednářské lóže U tří korunovaných hvězd připomínán vznik první veřejné čítárny časopisů, která byla povolena 1781 a nacházela se na Staroměstském náměstí v Praze (čp. 548). Čítárna, v níž probíhaly výše zmíněné veřejné dražby knih, si vyžádala veškeré provozovatelovo jmění. Musela však ukončit svou činnost roku 1799 jako všechny podobné instituce v monarchii. Ondřej Gerle žádal náhradou alespoň trafikou, ale musel se spokojit s roční rentou, kterou mu po odkladech až 1801 gubernium vyměřilo.

Německý rodák **Kašpar Widtmann** (1745 – 1815) začal v Praze podnikat na samém počátku 70. let., kdy jeho péčí vycházel jeden z vůbec prvních českých časopisů, totiž půlročník *Neue physikalische Belustigungen* (Praha 1770-1771). Roku 1806 byl Widtmann zvolen prvním předsedou proněmeckého Grémia pražských knihkupců (ve funkci působil do 1808). Některé tituly pro Widtmanna tiskli Jan Josef Diesbach či František Alois Jeřábek, jiné se vyráběly v Lipsku. Těžiště nakladatelského modelu spočívalo ve dvou oblastech. První tvořily cizojazyčné spisy hospodářské a topografické (Franz Josef Schwoy). Druhou oblastí, jíž se Widtmann intenzivně věnoval zejména v 80. letech, byly edice starší české literatury pořádané Františkem Faustinem Procházkou (Jan Češka, takřečený Dalimil, Alessandro Guagnini, Oldřich Prefát z Vlkanova, Přibík Pulkava z Radenína a další). Poněvadž některé exempláře nesou v impresu Widtmannovo jméno a některé, jinak nezměněné uvádějí tiskaře Diesbacha, všechny edice klasifikujeme jako vydání titulová.

Roku 1806 byl Widtmann zvolen prvním předsedou německého **Grémia pražských knihkupců**. Grémium byla nejstarší korporace knihkupců v Čechách založená 30. července 1806. Původně měla dobrovolný ráz, ale od roku 1859 se členství stalo povinné jak pro všechny pražské knihkupce, tak pro antikváře, nakladatele, majitele půjčoven knih a obchodníky s uměleckými předměty. Členy Grémia byly zpočátku jen Němci, neboť rodilí Češi, jak ještě ukážeme, vstupovali do profese opožděně až v polovině 19. století. Vznik Grémia vyplynul z ustanovení Knihkupeckého patentu a připojeného Řádu pro knihkupce a antikváře, jimiž František II. upravil 18. března 1806 knižní obchod v rakouské monarchii. Grémium bylo v rámci omezených pravomocí prostředníkem mezi státním aparátem a jednotlivými knihkupci. Mělo dohlížet na respektování cenzurních opatření, sledovat ekonomické vazby se zahraničními kolegy (zejména lipskými a vídeňskými), doporučovat žádosti o nové koncese a dbát na výchovu učňů. Aktivita Grémia se však pochopitelně vyčerpávala všestranným zamezováním přílivu nové konkurence a bojem s židovskými obchodníky. Teprve rokem 1877 se v Grémiu podařilo české většině prosadit dvojjazyčnou agendu a 1887 byl zvolen do čela první Čech Antonín Řivnáč st. (1843 – 1917).

Dalším významným knihkupcem a nakladatelem se stal **Jan Bohumír Calve** (1757 – 1805). Narodil se nedaleko Halle/S. a do Prahy přišel nejpozději roku 1785, kdy ho zaměstnal Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld jako účetního. Během 80. a 90. let byl členem pražských zednářských lóží. Už zpočátku výrazně inklinoval k vydávání jazykově německých obrozenských naukových děl (Josef Dobrovský, František Vilibald Schmidt, Ignác Cornova). Stál u zrodu jednoho z nejstarších dlouhodobě aktivních nakladatelství v Praze, neboť živnost provozoval až do konce života. Pak se do čela postavila vdova, od níž koncesi odkoupil Bedřich Rudolf Tempský (zemř. 1821). Rodina Tempských vlastnila firmu až do roku 1854, kdy odprodala knihkupectví a ponechala si jen nakladatelskou část. Od té doby proněmecky orientované nakladatelství fungovalo až do nástupu socialismu.

Specialistou na německou literaturu a na překlady módních německých románů a knížek lidového čtení byl **Jan Herrl** (1767 – 1825), od 1812 předseda německého Grémia pražských knihkupců. Jako samostatný živnostník je doložen od 90. let. Byl osobním nakladatelem Josefa Dobrovského. Věděl o jeho plánech vydat dvousvazkový německo-český slovník, a proto se angažoval v polemice o metodách soudobé lexikografie. Stranil Dobrovskému, který odmítal další vydání neústrojného slovníku Karla Hynka Tháma (poprvé 1788). Odborné diskuse zplaněly v roztržce mezi Herrlem a Martinem Mariem Neurütterem st., který konkurenční Thámovo dílo nakonec přece jen reeditoval.

Tento **Martin Maria Neurütter st.** (1752 – 1830) pocházel z rodiny poměrně významného pražského mědirytců a nakladatele **Augustina Petra Neurüterra** (ca 1673 – 1749), který se narodil patrně v Rakousku. Martin ukončil roku 1771 u otce výuku malířství, ale obživu hledal i mezi knížkami. V letech 1797 – 1807 vlastnil vedle Krameriova podniku jediné původem české knihkupectví a nakladatelství v Praze. Ostatní firmy, jak bylo řečeno výše, patřily rodilým Němcům (Jan Bohumír Calve, Ondřej Gerle, Jan Herrl, Kašpar Widtmann aj.). Jak dosvědčují některé tituly, ani on však nespolehl jen na čtenářský potenciál českého venkova a kvůli německojazyčné nabídce paralelně pěstoval styky s Lipskem.

Zahraničními obchodníky importované zboží bylo nabízeno levněji nežli domácí tiskařská produkce. Ta nepřinášela potřebný zisk a v profesi se navíc počaly objevovat první národnostní diskrepance, podporované od 1788 prohlášením knihkupectví za svobodnou živnost. Většina cizích nakladatelů a knihkupců podnikajících v Českých zemích se hlásila ke svobodným zednářům. Nelze jim proto upřít hluboký rozhled po moderní německé, francouzské či italské literatuře, ale mimo to nelze nevidět, že se zajímali převážně jen o jazykově nečeské texty. Toto pole připadlo Václavu Matěji Krameriovi. Jeho Česká expedice (1790) fungovala na rozdíl od Svatováclavského dědictví (1669) jako nejstarší programově nenáboženské vydavatelské středisko české původní i přeložené tvorby.

Václav Matěj Kramerius (1753 – 1808) byl první výraznou osobností novodobé české žurnalistiky, spisovatelem, překladatelem a adaptátorem osvětové i zábavné četby a v neposlední řadě provozovatelem České expedice, která fungovala jako reprezentační středisko nahrazující u nás dosud nerozvinutou knihkupeckou a nakladatelskou síť.

Narodil se v Klatovech, pokřtěn byl Matěj Valentin. Jméno Václav přijal později jako projev vlasteneckého smýšlení. Po studiích na pražské filozofické a právnické fakultě ho jako knihovníka angažoval na doporučení Dobrovského Jan František rytíř z Neuberka. Tamní vzdělané a vlastenecké prostředí formovalo Krameriovo národní uvědomění a přesvědčení věnovat se buditecké a osvětové činnosti. Po odchodu z Neuberkových služeb dal přednost korektorství u Jana Nepomuka Ferdinanda Schönfelda. Již v Schönfeldově tiskárně se od 1785 soukromě věnoval obchodu s českými knihami. Roku 1786 byl zde pověřen redigováním *Schönfeldských cis. král. pražských novin* (Praha 1786-1792, 1796-1799). V té době to byly jediné jazykově české noviny u nás. Kramerius redakční práce zastával ovšem jen do května 1789, kdy kvůli platu po neshodách s Schönfeldem zaměstnání opustil. Téhož roku získal privilegium na vydávání vlastního listu *Krameriusovy cis. k. pražské poštovské noviny* (Praha 1789-1791). Toto periodikum vycházelo pod různými názvy až do 1821. Kramerius tu navázal na lidovýchvonný a osvětový tón schönfeldské politicky loajální žurnalistiky, avšak posílil složku hospodářsko osvětového a kulturního zpravodajství.

Poněvadž Kramerius hodlal se svými aktivitami proniknout daleko za hranice Prahy, o koncesi na provozování kamenného (metropolitního) knihkupectví nikdy nepožádal (neučinil tak před počátkem roku 1790 a tím méně po 1806, kdy vzniklo proněmecké Grémium pražských knihkupců). Koncem února 1790 otevřel **Českou expedici** (též Česká novinárna, Česká novinářská expedice). Podnik sdružoval jednak nakladatelství, knihkupectví a antikvariát a jednak vydavatelství novin, kalendářů i beletristických a vzdělávacích knih nenáboženského obsahu. Živnost však byla úředně hlášena jako „expedice“ čili zasílatelství. Kramerius znaje nezájem knihkupců o jazykově české zboží postupně budoval síť mimopražských kolektorů. Vycházel přitom ze správného předpokladu, že finanční prostředky na jejich platy jsou nižší nežli rabat stržený profesionálním knihkupcem či komisionářem. Novinářské privilegium, které od 1789 vlastnil, používal pak i k tomu, aby veškeré ostatní aktivity navenek kryl označením „českých novin spisovatel“.

Pod hlavičkou Expedice vyšlo nejméně 90 titulů. Typickým rysem výhradně jazykově českého edičního programu byla ideologicky exponovaná výchovnost a propagace josefinských reforem. Na přelomu 18. a 19. století se Expedice stala nejvýznamnějším pražským osvětovým centrem dosahujícím až na český a moravský venkov i na Slovensko – čili všude tam, kde čtenářská obec byla setrvalě živena námětově snad přitažlivou, ale literárně zplanělou náboženskou a světskou kramářskou produkcí. Expedice mimo to plnila také funkci literárního salónu, v němž se setkávala tehdejší intelektuální elita Prahy a regionů. Častými hosty zde byli Bohumír Jan Dlabač, Jan Hýbl, Jan Nepomuk Josef Rulík, Prokop Šedivý, František Jan Tomsa či Antonín Josef Zíma.

Činnost Krameriovy Expedice je doložena s přestávkami 1790 – 1849. Kapitál na prvotní zabezpečení chodu pocházel z bohatého věna, které 1791 do manželství přinesla manželka Jenovéfa Krameriová. Páteř Krameriových literárních a nakladatelských aktivit tvořily čtenářsky oblíbené knížky lidového čtení, překládané a adaptované z němčiny (Spiess, Vulpus), či vzniklé jako původní česká zábavná povídka (Rulík, Šedivý). Podstatnou složkou byly dobrodružné a mravoučné spisy pro mládež (Campe) a reedice děl ze starší české literatury. V ožívování starších památek Expedice navázala na ediční záměry Františka Faustina Procházky z 80. let. Kramerius vydával po vzoru Jana Tomáše Höchenbergera vlastní praktickou příručku *Nový kalendář tolerancí pro veškeren národ český katolického a evangelického náboženství* (Praha 1786?-1797), který posiloval náboženskou snášenlivost katolíků, evangelíků i židů a propagoval všeobecné vzdělání. Čtenářská obliba tohoto kalendáře dovoľovala realizovat až neuvěřitelné pětitisícové náklady. Poněvadž Kramerius nabízel knihy za poměrně nízké ceny (nejnákladnější tituly stály pouhých 30 až 40 kr.), již od přelomu století musel na provoz doplácet. Ze své živnosti nikdy nezbohatl a když zemřel, rodině zanechal značné dluhy.

Po Krameriově smrti vedla Expedici 1808 – 1820 vdova **Jenovéfa Krameriová** (zemř. 1829) a prvorozený syn **Václav Rodomil Kramerius** (1792 – 1861). Ideová orientace rodinného podniku zůstala nezměněna, a tak i dědicové, na rozdíl od kosmopolitního Marca Berry, trpěli vleklou hospodářskou krizí vyvolanou napoleonskými válkami. Nejprve bylo

prodáno privilegium k vydávání českých novin. Mladý Kramerius našel obživu jako faktor a korektor. Východiskem z nelepších se ekonomické situace a záchranou před bankrotem byl prodej knižního skladu Expedice. V letech 1829 a 1839 se novým majitelem nerozprodáných zásob včetně práva dalších vydání stal Alois Josef Landfras. Roku 1836 se Kramerius z existenčních důvodů usadil ve Vídni, ale literární kontakty s regionálními tiskárnami nepřerušil. Do Jihlavy, Jindřichova Hradce a Znojma neúnavně dodával vlastní i adaptované rukopisy knížek lidového čtení. Po návratu ve 40. letech se pokoušel v Praze uchytit opět jako novinář, ba chtěl také obnovit Českou expedici (1848 – 1849), ale během porevolučních represí žurnalistiku i nakladatelskou práci definitivně opustil. Až do konce života, který strávil v chudobinci, se živil jako korektor a příležitostný spisovatel.

Vedle Expedice se jako majitel dalšího a na půl století žel také posledního českého knihkupectví v Praze profiloval krátce 1797 – 1807 jen Martin Maria Neuräutter st. Na venkovského čtenáře pamatovala knihkupectví regionálních tiskařů, zejména Jana Hostivíta Pospíšila (Hradec Králové od 1808) a Aloise Josefa Landfrasa (Jindřichův Hradec od 1826). Když ve smyslu Knihkupeckého patentu z roku 1806 vzniklo Grémium pražských knihkupců, sdružili se v něm pouze němečtí živnostníci. O několik desetiletí později (1825) se rodilí Češi přihlásili k pokrokovějšímu lipskému Börsenverein, dle jehož vzoru pražské Grémium vzniklo. Tímto aktem jen stvrdili dávnou sounáležitost domácího knižního trhu s jazykovou a kulturní sférou německou, v jejímž centru stálo od poloviny 17. století Lipsko. Po Krameriovi a Neuräutterovi provozoval v Praze další české knihkupectví od roku 1848 až František Řivnác (1807 – 1888).

9 PRAŽSKÝ KNIHTISK 18. STOLETÍ A VÝZNAM ROSENMÜLLEROVY TISKÁRNY

Během 18. století působilo v **Praze** asi 70 tiskařů sdružených do 30 rodinných firem. Jejich kapacita byla ovšem rozkolísaná: nejmajetnější Schönfeld vlastnil na počátku 80. let 8 lisů, Jeřábkové 4, Hrabové 4, Průšova tiskárna 3, Hladkého 2 a Rosenmüllerova 2 (nelze neopomenout, že lipští Breitkopfové pracovali zhruba v téže době na 24 lisech a většina českých tiskařů mimo Prahu na lisu jediném). Mnohé z pražských dynastií se profilovaly již v posledních desetiletích 17. století (Arnoltovi, Hamplovi, Jeřábkovi, Labounovi). Dynastický princip podporovaný v dobách nutnosti sňatkem ovdovělých tiskařek se svými faktory velmi dobře vidíme i u dvou spřízněných rodin 18. století, Fických a Hladkých. Na počátku společenství byl **Jan Norbert Fický** (zemř. 1745). Pocházel z Kladska, vystudoval filozofii v Praze a před 1725 se vyučil u Václava Jana Tibelliho v Hradci Králové. Pak odešel na zkušenou do Brna, Olomouce a do Vídně. Roku 1725 zakotvil v Římě, kde byl pomocníkem rodiny Komárků. Po příchodu do Prahy působil od 1727 v pražské Tiskárně jezuitské. Mezi 1736 – 1738 vlastnil samostatnou dílnu. Rok po jeho smrti se vdova **Ludmila Fická** opět provdala, a to za **Františka Karla Hladkého** (zemř. 1758). Tímto sňatkem se knihtiskařské řemeslo obou rodů počalo prolínat a přetrvalo až na práh 19. století. Budiž zde aspoň vzpomenut tisk prvního, avšak nedokončeného pokusu Františka Vilibalda Schmidta o souborné zpracování české květeny *Flora Boëmica inchoata, exhibens plantarum Regni Boëmiaë indigenarum species* (Praha 1793-1794).

Již v dříve zmíněné dynastii Jeřábků se v nových dobách prezentoval **František Václav Jeřábek** (1737 – 1799). Tiskl prakticky totéž co jeho rodinní předchůdci, ale mnohem větší důraz už kladl na jazykově českou lidovou náboženskou i vzdělavatelskou literaturu. Jako první tak uvedl do pražských tiskáren stále oblíbenější modlitební knihy Martina Cochema, které se doposud tiskly převážně jen v Brně. Syn **František Alois Jeřábek** (nar. 1766) se osamostatnil ještě za otcova života, když roku 1790 získal tiskárnu dědiců Karla Františka Rosenmüllera ml. Soustavně už produkoval obrozenskou literaturu. Ke kmenovým autorům dílny náležel učený piarista Josef František Jaroslav Schaller, jehož čtyřdílné *Beschreibung der königlichen Haupt- und Residenzstadt Prag* (Praha 1794-1797) začal s ilustracemi Jana Berky tisknout již Jeřábek otec. V dílně se tiskly první novočeské překlady z evropských soudobých (i klasických) literatur, např. reedice eposu Salomona Gessnera *Smrt Abelova* (Praha 1804). V této souvislosti zaznamenává Jeřábkova dílna důležité prvenství. Jak ještě ukážeme v souvislosti s Tomsou, akcentovanou antikvou vytiskla první beletristické dílo v češtině, totiž Nejedlého překlad Homérovy *Iliady* (Praha 1802). Programově se zde rozmnožovaly také původní české beletristické práce, např. Šebestián Hněvkovský *Děvín, báseň hrdinská* (Praha 1804).

Společensky prestižnější postavení v pražském knihtiskařském řemesle 18. století náleželo však **Karlu Františku Rosenmüllerovi st.** (1678 – 1727), rodáku z Prahy a zakladateli významné firmy fungující takřka celé 18. století. Po studiích provázal hraběte Františka Antonína Berku z Dubé na cestách po Itálii a německy mluvících zemích. Roku 1702 získal měšťanství na Starém Městě pražském. Jak napovídá letopočet na alegorickém signetu jeho syna Karla Františka ml., tiskařství se věnoval patrně již od roku 1704. Později (1705) se hodlal usadit v Jindřichově Hradci, ale pro neshody s tamními jezuity od plánu upustil. Vlastní dílnu si zařídil v Praze roku 1705 a provozoval ji až do konce života (ca 1722 byla posílena o bývalou tiskárnu Sedlčanských). Pro všeobecně uznávané kulturní aktivity byl srovnáván s Danielem Adamem z Veleslavína.

Charakteristickou linií vydavatelské politiky rodiny Rosenmüllerů se stalo novinářství. Desetileté privilegium na tisk periodických novin bylo Rosenmüllerovi uděleno 22. listopadu 1718 (obnoveno 1729). Pod společným titulem *Český postilion neboli Noviny české* vycházely jednak Sobotní pražské poštovské noviny a jednak Outerní pražské poštovské noviny (Praha 1719-1772). Po Rosenmüllerově smrti (1727) ve vydávání těchto nejstarších dochovaných jazykově českých novin pokračoval až do roku 1741 syn Karel František ml. Žurnalistiku, tuto ekonomicky prozatím silně nevýhodnou orientaci Rosenmüller vyvažoval levnými neilustrovanými reedicemi žádané literatury náboženské (Bohuslav Balbín, Albrecht Chanovský, Jan Tanner). Zabýval se též sestavováním jakéhosi předchůdce schematismu. Knižní vydání, chráněné od prosince 1720 privilegiem Karla VI., neslo název *Veřejný předchůdce k všem slavným rodům stavu vyššího v Království českém* (Praha 1721). Rosenmüllerovy šlechtické rodopisy pak tiskárna od 20. let otiskovala v českých a německých kalendářích Abrahama Fischera.

Univerzitně vzdělaný **Karel František Rosenmüller ml.** (1707 – 1745) se stal otcovým nástupcem a důstojným pokračovatelem. Prošel školením u vídeňského dvorského tiskaře Johanna Petera van Ghelena. Řemeslo provozoval během 1727 – 1745. Tiskárna se od dob otcových nalézala v domě „U zlatého kříže“ na Uhelném trhu a asi roku 1739 byla přestěhována do Budinovského domu vedle „Zlatého kola“ proti svatohavelskému klášteru v Kotcích. Knihtiskařská dílna se rozrostla a od roku 1741 zaměstnávala 13 tovaryšů a 2 korektory. Jako jedna z prvních v Čechách systematicky pečovala o udržení vysokého uměleckého standardu rokokové knihy. Privilegium na tisk periodických novin jí bylo císařovnou Marií Terezií prodlouženo 1729 a 1740. Rok nato byl Rosenmüller 25. března 1741 jmenován královským dvorským tiskařem.

Rosenmüller byl jeden z hlavních organizátorů oslav 300. výročí domnělého objevu knihtisku. Tradici těchto **stoletých jubileí** založili už 1540 wittenberští tiskaři Hans Lufft, Georg Rhau a jiní. Bylo zvykem, že k oslavám vycházela prozaická a veršovaná panegyrika knihtiskařského umění. Oceňovala se především rychlost nového způsobu rozmnožování textu a obrazu, zlevnění i možnost záchrany té části rukopisné produkce, která by byla odsouzena k zániku, anebo zapomenutí. Pokud víme, první oslavy v Českých zemích uspořádali pražští tiskaři v univerzitním kostele sv. Salvátora 30. listopadu 1740. Rosenmüller k nim připravil typograficky zajímavou básnickou chválu profesora právnické fakulty Jana Václava Dvořáka z Boru. Mědirytec Michael Heinrich Rentz pro tuto příležitost dodal tiskaři umělecky velmi kvalitní mluvící signet, jehož alegorický plán vyjadřuje devíza „Colligo flores“ (lat., sbírám květy). Na podélné kartuši je ve schodiškové architektuře s tiskařovými iniciálami „CFR“ umístěn mlýn, do něhož génius v roli mlynáře (něm. Müller) sype andílkem přinášené růže (něm. Rosen). Ženská postava, tak jako v Trattnerově značce symbolizující i zde Typografii, bere ze mlýna vycházející hotové knihy. Některé z nich na otevřených stranách skýtají iniciály velkých typografů minulosti a letopočty jejich tisků (např. „IG 1440“ představuje Johanna Gutenberga s tehdy předpokládaným počátkem knihtisku, „MdeTG 1480“ je Martin z Tišnova v Kutné Hoře). Jiné knihy obsahují letopočty „1704“ (údajný začátek podnikání Rosenmüllerů), „1727“ (počátek tiskařské dráhy Karla Františka ml.) a „1740“ (domněle 300. výročí existence knihtisku).

K nejlépe provedeným úředním zakázkám Rosenmüllerovy dílny patří slavnostně ilustrovaná publikace právníka Jana Jindřicha Ramhofskeho z Ramhofenu, přibližující slovem a obrazem korunovaci Marie Terezie 12. května 1743. V jediném roce vyšla s týmž obrazovým doprovodem i dekorem česky jako *Trojí popsání předně slavného vjezdu ... Mariae Theresiae ... do královských Měst pražských* (Praha 1743) a v paralelní německé verzi pod názvem *Drei Beschreibungen erstens des königlichen Einzugs, welchen ... Maria Theresia ... in dero königliche drey Prager-Städte gehalten* (Praha 1743). Obě vydání, jimiž pražské řemeslo očividně dosáhlo úrovně standardních oslavných publikací ze zahraničí, obsahují 10 většinou rozkládacích prospektů pražské architektury a korunovačního průvodu. Autory jsou jak umělci z Augsburgu (Johann Daniel Herz st., Johann Andreas Pfeffel) a Norimberku (Martin Tyroff), tak rytci usedlí trvale v Čechách (Johann Josef Karl Dietzler a Michael Heinrich Rentz).

Když Rosenmüller předčasně zemřel, podniku se dle vdovského práva ujala manželka **Žofie Jana Rosenmüllerová** (zemř. 1780). Její samostatná činnost, pro kterou také zdědila titul dvorské tiskařky, je doložena v letech 1746 – 1751. Roku 1748 nastoupil do tiskárny jako faktor **František Hynek Kirchner** (zemř. 1759). Pocházel z Hradce Králové a uplatnil se také jako příležitostný překladatel z němčiny. Byl sběratelem knih. Přestože měšťanství na Starém Městě pražském získal až 1754, již roku 1752 se s principálkou Žofií Janou Rosenmüllerovou oženil. Tak získal nejen vlastní tiskárnu, ale byl mu Marií Terezií v červenci 1752 propůjčen i titul dvorského tiskaře. Převážnou část jeho vydavatelského modelu tvořily teze k univerzitním disertacím. Před dokončením knihy *Práva městská Království českého* (Praha 1755) od Pavla Kristiána z Koldína uveřejnil v německých Prager-Post-Zeitungen (Praha 1753, č. 285 z 27. listopadu) jednu z nejstarších česky tištěných subskripcí. Zájemci o koupi díla, jehož titulní stranu vybavil Schantzovou krásnou rokokovou vinětou Českého lva, se měli přihlásit do konce srpna 1754.

Po Kirchnerově smrti se tiskárny opět ujala podruhé ovdovělá **Žofie Jana Kirchnerová** (dříve Rosenmüllerová). Změnu v dosavadní vydavatelské politice přineslo šestisvazkové dílo Gelasia Dobnera *Wenceslai Hagek a Liboczan Annales*

Bohemorum (Praha 1761-1782), pro něhož ilustrace pořídili bratři Saltzerové a Kliment Kohl. Závěrečného svazku se však dočkalo až péčí Rosenmüllerových dědiců. Tento obrat k obrozenské vědecké literatuře, a kritické zvláště, je spjat s osobou **Jana Josefa Klausera** (1705 – 1771), třetího manžela Žofie Jany. Klauser se s ní oženil roku 1761, a dílna tak přešla do jeho rukou. Dobner i Ungar nazývali Klausera „homo eruditissimus“. Od 1754 působil jako guberniální archivář. Mimo to se zajímal o numizmatiku, historickou chronologii a metrologii, avšak jeho pojednání zaležela v rukopise. Sbíral listiny, staré tisky, erby, pečetě a soudobé aukční katalogy. Část Klauserovy rozsáhlé kolekce získali Antonín Jan Schönfeld a po něm jeho známější syn Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld. Asi 6.000 svazků knih zakoupili roku 1775 premonstráti Strahovského kláštera.

V Klauserově tiskárně vznikl první český sociálně podpůrný **spolek knihtiskařů** (Bundesgenossenschaft), který 1766 přerostl v bratrstvo (Gemeinschaft). Bratrstvo sdružovalo jak principály, tak knihtiskařské pomocníky z Prahy a některých venkovských dílen. Spolu s nimi se členkami staly též jejich manželky. Spolková pokladna podporovala nemocné kolegy a v případě smrti člena bratrstva i pozůstalé.

Janu Josefu Klauserovi byla v září 1762 doživotně potvrzena funkce dvorského tiskaře. Vedle výroby sněmovních artikulí, patentů a jiné administrativní literatury se náruživě věnoval publikování dalších spisů Gelasia Dobnera. Především šlo o kriticky zhodnocené vyprávěcí prameny *Monumenta historica Boemiae* (Praha 1764-1785), z nichž však stihl vytisknout jen dva svazky z šesti (1764 a 1768). Klauser tiskl také univerzitní přednášky o hornictví Johanna Thaddäuse Antona Peithnera von Lichtenfels anebo informace o nových metodách zemědělství. Jednou z posledních publikací, jejíž výrobu stačil ještě s Gerlovou nakladatelskou pomocí zahájit, bylo Voigtovo *Beschreibung der bisher bekannten böhmischen Münzen* (Praha 1771-1787). Do tohoto úctyhodného projektu se postupně zapojovala většina pražských mědirytců poslední třetiny 18. století.

Po Klauserově smrti se v tiskárně vystřídal několik faktorů. Dílna pilně pokračovala na Dobnerově kritickém vydání Hájkovy Kroniky české i na Dobnerových Monumentech. Vdova Klauserová si mimo to nechala prodloužit monopol k výrobě úředních zakázek, ale tisk Českého postilionu, o něhož Rosenmüllerova dílna pečovala od 1719, musela na počátku roku 1772 pro katastrofální nedostatek odběratelů zastavit (ze stokusového nákladu se totiž pravidelně prodávaly jen čtyři výtisky, dva do Vídně a dva po Praze). Žofie svého posledního manžela přežila o devět let. Pak se o firmu přihlásili dědicové Františka Karla Rosenmüllera ml.

Dědicové tiskárnu provozovali v letech 1780 – 1790. Po Tiskárně klementinské a Tiskárně normální školy uzavřeli třetím dílem také Ungarovu edici Balbínova díla *Bohemia docta* (Praha 1776-1780). Titulní stranu zdobila Niederhoferova viněta s interiérem knihovního sálu Univerzitní knihovny v pražském Klementinu. Rosenmüllerovi dědicové obnovili pod změněným názvem *Pražské české noviny* periodicitu zaniklého Českého postilionu, ale dařilo se jen krátce (Praha 1782-1785?). Noviny roku 1786 odkoupil Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld. Rosenmüllerovské tiskárně chyběl oproti minulým desetiletím výrazný vůdčí duch a neprospělo jí ani časté střídání faktorů. Dědicové postupně krátili personál i zařízení (1782 se pracovalo jen na dvou knihtiskařských lisech). Za jednu z posledních prací lze považovat vzorník tiskového písma *Abdruck derer lateinischen, deutschen, böhmischen, griechischen und hebräischen Schriften, welche in der Rosenmüllerischen Buchdruckerey sich befinden* (Praha 1789). Vzorník obsahuje ukázky 35 písmových řezů antikvy, 23 fraktury, 2 abecedy hebrejské, 1 řeckou a 93 druhů knižního dekoru (vše bylo patrně nakoupeno v Krabatově pražské písmolijně). Postřeh Josefa Volfa z roku 1935, že vzorník byl snad určen jako nabídka veřejného rozprodeje firemního fundusu, se zdá být pravděpodobný.

Ještě déle nežli Rosenmüllerové vzdorovala konkurenci rodina Karla Jana Hruby a dynastie Fických-Hladkých, o níž už byla řeč. **Karel Jan Hraba** (zemř. 1735) byl zakladatel tiskárny působící v Praze více než jedno století. Měšťanství na Starém Městě pražském získal roku 1727, ale vlastní tiskárnu provozoval kupodivu již od 1714. Ačkoli Hraba pracoval ve stínu dravějšího Karla Františka Rosenmüllera ml., už současníci oceňovali mimořádnou pečlivost dílny. Proto neudiví, že také sem (ještě před smrtí nájemce Tiskárny arcibiskupské Wolfganga Wickharta) směřovaly nákladné zakázky Františka Antonína hraběte Šporka, např. sváteční a nedělní postila *Das christliche Jahr oder Die Messen auf die Sonngemeine, Ferial- und Fest-Tage* (Praha 1724), kterou sestavil francouzský jansenista Nicolas Louis de Tourneau.

Hraba vytiskl na 200 publikací, z toho asi jen jednu třetinu česky. Převažující podíl tvoří latinská teologická a juristická pojednání, módní italsko-německé divadelní synopse a německá nábožensky výchovná literatura. Zde často přicházejí jednak kázání, spjatá zejména se svatořečením Jana Nepomuckého 1729, a jednak životopisy svatých, z nichž některé financoval norimberský nakladatel Johann Friedrich Rüdiger. Čeština byla jazykem lidových modliteb, několika kramářských písní a také kazatelských promluv, které po několik let Hrabovi dodával jezuita Jan Hynek Libertin. Kmenovým autorem dílny byl též rektor klementinské akademie Maxmilián Větrovský. Jemu zde v poměrně střízlivé

typografické úpravě a bez ilustrací vyšlo nejméně 13 titulů. Jinak Hraba na cizojazyčné produkci nijak nešetřil a knihy vybavoval alespoň frontispisy.

Po smrti Karla Jana Hraby se dílny zanedlouho ujal syn **Jan Karel Hraba** (zemř. 1793). Dřívější aktivity tiskárny nasměroval k výšinám českého knihtisku doby rokoka a počínajícího klasicismu. Na pražské univerzitě získal hodnost magistra svobodných umění, byl členem, místopředsedou a 1765 – 1766 předsedou vzájemně se podporujícího tiskařského bratrstva Jana Josefa Klausera. Mladý Hraba počal samostatně tisknout roku 1736 ještě v době matčiny správy a jeho činnost, podpořená titulem stavovského tiskaře, je doložena po rok 1790. K pražským oslavám domnělého 300. výročí vzniku knihtisku se roku 1740 připojil vydáním oslavného kázání křižovníka Benedikta Josefa Pretlíka.

Tak jak otec žil i mladý Hraba převážně z latinských, německých a českých tisků náboženské povahy. Vrcholem Hrabovy profesionální dráhy se stalo druhé, textově nezměněné vydání první úplné katolické *Bible české* neboli Svatováclavské (Praha 1769-1771), jejíž editio princeps před více než půl stoletím připravila pražská Tiskárna jezuitská. Na Hrabovo vydání dohlížel pražský arcibiskup Antonín Petr Příchovský z Příchovic a tisk umožňovala finanční podpora Dědictví sv. Václava. Až na část vinětového repertoáru a tiskařův nový (mluvící) signet je výtvarný doprovod shodný s předchozím jezuitským vydáním.

Z Hrabovy tiskárny vyšla mimo jiné neznámým úpravcem přepracovaná a doplněná Koniášova bibliografie *Index Bohemicorum librorum prohibitorum* (Praha 1770). Vedle toho se tu objevilo několik zásadních obrozenských publikací. K nim patří počáteční svazčky Voigtova přehledu *Acta litteraria Bohemiae et Moraviae* (Praha 1774-1775 a podruhé 1775-1783), jejichž mědirytový doprovod vytvořil Karel Saltzer.

Z Hrabovy dílny vyšla také reprezentační portrétní série, směřující k vyšším společenským kruhům u nás i v cizině. Z literárněhistorického, uměnovědného a typografického hlediska je vítaným osvěžením naší nijak výjimečné slovesné kultury druhé poloviny 18. století. Série se nazývala *Effigies virorum eruditorum atque artificium Bohemiae et Moraviae* (Praha 1773-1775). Snaha přiblížit se Sandrartově sto let staré Teutsche Academie je očividná. Duší projektu byl Ignác Born. Autorsky se nestejnou mírou podíleli další osvícenští josefinisté Mikuláš Adaukt Voigt (mimo jiné je podepsán pod obsáhlou úvodní statí o vývoji věd a umění v Čechách) a František Martin Pelcl. Na sběru podkladů k bio-bibliografickým medailonům však spolupracovali také Karel Rafael Ungar, Fortunát Durych, Jan Jakub Quirin Jahn a mnozí další. Voigt, Born a Pelcl spolu s knihkupcem Gerlem a několika aristokratickými mecenáši také participovali na peněžních nákladech. Textově-portrétní album slavných českých osobností z dob starších i z 18. století vycházelo paralelně v Pelclově německém překladu *Abbildungen böhmischer und mährischer Gelehrten und Künstler* (Praha 1773-1782). Celá tato německá verze je překvapivě sázena antikvou. Pro Effigies i pokračující Abbildungen byly vedle Jana Jiřího Balzera angažovány také jiné reprodukční ateliéry (Kliment Kohl, Ondřej Niederhofer, Ignác Ott, Karel Saltzer aj.). Rytiny vznikaly dle předloh celé plejády kreslířů i malířů, a to jak domácích (Antonín Hickel, Jan Jakub Quirin Jahn, Maxmilián Kalous, Jan Tomáš Kleinhard, Anton Rafael Mengs, Kazimír Stanislav Rentz, Karel Škréta), tak cizích (Giacomo Ceruti, Jan Onghers, Christian Kollonitsch). Kreslíři se snažili o reálné portréty panovníků, duchovních, učenců a spisovatelů, a proto vyhledávali hodnověrná vodítka. Avšak tam, kde chyběla předloha a při ruce nebyl ani dostatek vyprávěcích pramenů, jsou celostranná poprsí neautentická (Kosmas, František Pražský). Poté, co vyšel 1775 druhý díl Effigies i Abbildungen, Voigt s Bornem odešli působit do Vídně, takže celý projekt zůstal pouze na bedrech Pelclových. Ten na souběžné vydávání z časových a finančních důvodů rezignoval a upřednostnil pouze pokračování německých Abbildungen (3. díl 1777, 4. díl 1782). Toto album dokončila sice Tiskárna normální školy, ale Hraba si Balzerovy tiskové formy frontispisů ponechal a užil je znovu při výrobě Candidovy edice Balbínova spisu *Bohemia docta* (Praha 1777).

Po Höchenbergerově rodině převzal zakázku na tisk Pubičkových *Chronologische Geschichte Böhmens* (Praha-Leipzig 1770-1829?). Tento první, leč rozvláčný pokus o syntetické zpracování českých dějin Hraba vydával od dílu IV/1 (1778) a po jeho smrti se přinejmenším do 1798 o dokončení snažili Hrabovi nástupci. Také Pubičku doprovází rozsáhlý aparát vědecké ilustrace (faksimilie pravěkých nástrojů, mincí a pečetí).

Zatímco některé z pražských tiskáren zanikly smrtí prvomajitele, jiné fungovaly až do závěrečné třetiny 18. století, kdy dosavadní nábožensky orientovaný vydavatelský program nahradily akcentem na německou a latinskou produkci národního obrození. Velmi dobře to vidíme na dvou nových živnostech Josefa Emanuela Diesbacha a Františka Augustina Höchenbergera.

Josef Emanuel Diesbach (zemř. 1792/94?) pocházel z Prahy, ale jako tiskař se poprvé objevuje mezi léty 1763 – 1764 v Mladé Boleslavi jako výrobce drobných tisků a kramářských písní. Pražskou tiskárnu držel od roku 1765. Specializoval se v ní na drobná příležitostná kázání, učebnice, univerzitní promluvy a módní italsko-německé divadelní synopse. Vedle této konvenční a vcelku ničím nepřekvapující produkce obohacoval Diesbach knižní trh také tituly trvalejší hodnoty. Mezi

ně patří takřka neznámá čtyřsvazková (?) edice her Williama Shakespeara *Schauspiele* (Praha 1785?-1786?). Toto zřejmě první souborné vydání v Čechách bylo vlastně patiskem curyšského vydání.

Jinou větev rodiny reprezentoval **Jan Josef Diesbach** (1758 – 1807). Narodil se ve Vídni a do Prahy přišel nejpozději roku 1783. Ke kmenovým autorům jeho dílny patřil osvícenský rektor pražské univerzity Kaspar Royko. Diesbach mu mimo jiné vytiskl českou verzi dvousvazkového kritického pojednání *Historie velikého sněmu kostnického* (Praha 1785). Na jednom z frontispisů se po dvou stoletích legálně objevil motiv Husova upálení. Blízkým spolupracovníkem tiskárny byl také literární historik František Faustin Procházka. Jeho edice starší české literatury 14. až 16. století Diesbach zpřístupňoval za nakladatelské pomoci Kašpara Widtmanna podvojnou formou titulových vydání (Jan Češka, takřčený Dalimil, Alessandro Guagnini, Oldřich Prefát z Vlkanova, Přibík Pulkava z Radenína). Z Diesbachovy dílny vyšel i první ze dvou svazků obrozeneckého almanachu *Sebrání básní a zpěvů* (Praha 1795-1797), v němž se za redakce Antonína Jaroslava Puchmajera představila družina nejmladších českých básníků, totiž Šebestián Hněvkovský, Jan a Vojtěch Nejedlí, Josef František Rautenkranc aj. (almanach pokračoval pod názvem *Nové básně* 1798-1814). Větší část nákladu prvního svazku Sebrání však 1796 v Puchmajerově rodném domě v Týnu nad Vltavou shořela.

Na lidovou náboženskou literaturu, kalendáře, kramářské písně a novinové letáky se zprvu v Příbrami od 1745 specializoval **František Augustin Höchenberger** (zemř. 1793). Tato literatura byla distribuována na místních, hojně navštěvovaných církevních slavnostech. Höchenberger však provoz dokázal udržet jen do roku 1768, kdy na společenský a ekonomický život regionu dolehly důsledky tereziánského omezování církevních svátků a poutí. Přesídlil proto do Prahy na Malou Stranu, kde se řemeslo po zániku dílny Karla Ferdinanda Arnolta 1740 odmícelo. Höchenbergerova pražská tiskárna, instalovaná 1769, opustila příbramský ediční model a podepřena novým, rokokovým dekorem vydatně přispívala k šíření cizojazyčné obrozenecké literatury. Od března 1770 tu začal vycházet první časopisecký týdeník *Die Unsichtbare* (Praha 1770-1772), který lze s jistou dávkou nadsázky označit za předchůdce dnešního bulváru, neboť konzervativně mravokárné poslání listu bylo podporováno líčením skandálních či pikantních historek soudobé společnosti. Mladší syn **Jan Tomáš Höchenberger** získal tovaryšský list ještě v otcově příbramské tiskárně. Samostatnou činnost zahájil na Malé Straně v květnu 1770 mravokárným týdeníkem *Die Sichtbare* (Praha 1770-1771), který jako konkurenční tiskovinu k otcově *Unsichtbare* redigoval Vincenc Viktor Průša. Po čase přibral do výroby další týdeník *Neue Literatur* (Praha 1771-1772). Höchenberger, označovaný v domovských impresech za „českého knichtlačitele“ a „vlastence českého“, si nepotrpěl na žádné typografické umění, ale cenné je, že po vydání tolerančního patentu přispěchal s legálními reedicemi jazykově české evangelické literatury (např. Jiří Petrmann ml., Jan Teofil Elsner, Michal Institoris ml., Filip Kegelius, Matěj Markovič, Jan Amos Komenský). Tito autoři mohli do té doby vycházet pouze v Berlíně, Halle/S. anebo v Žitavě. Höchenberger tiskl též pěkně ilustrovanou ročenku *Historický kalendář ... pro lid církví českých obnovených* (Praha 1783?-1788), a tím, což je málo známé, předešel populární Krameriiův *Nový kalendář tolerancí pro veškeren národ český katolického a evangelického náboženství* (Praha 1786?-1797). Tyto Höchenbergerovy ročenky pravidelně doplňuje „Poznamenání rozličných v nově vydaných knih českých, kteréž mimo mnohých jiných u vydavatele tohoto kalendáře k dostání jsou“. Ediční záměry zahrnovaly i pokusy o původní soudobou beletrii a drama (Václav Stach, Antonín Josef Zíma). Na lidové publikum bylo pamatováno kramářskými písněmi a knížkami lidového čtení.

Höchenberger roku 1790 pověřil vedením dílny dosavadního tovaryše, průkopníka českého divadla, povídkáře a příležitostného veršovce **Antonína Josefa Zímu** (1763 – 1832), jehož povídky a divadelní hry od 1782 často tiskl. Zíma 1792/93 dílnu odkoupil a stopy po Höchenbergerově tiskařské činnosti se ztrácejí. Zímova samostatná činnost je zde doložena 1793 – 1805. Tiskl většinou jazykově české drobnosti, jejichž typografická úroveň většinou poklesla pod Höchenbergerův standard. Část edičního programu se zaměřovala ke vzdělávání v katolickém náboženství, ale vedle toho zde byly produkovány i soudobé divadelní texty (Emanuel Johann Schikaneder). Převahu však tvořily tiskařsky nenáročné knížky lidového čtení (Christian Heinrich Spiess v převodu Prokopa Šedivého). Vedle těchto rytířských historek k lidovému publiku směřovaly i kramářské písně.

10 PRAŽSKÁ TISKÁRNA NORMÁLNÍ ŠKOLY A TOMSŮV ZÁPAS O PROSAZENÍ ANTIKVY

Politický a hospodářský vývoj 18. století znamenal také hebrejský knihtisk v **Praze**, jehož kořeny jsou spjaty s **Geršomem Kohenem** (zemř. 1545), který 1514 založil tradici naší nejdéle činné tiskárny držené ve vlastnictví jedné rodiny po šest generací (!), a to navzdory diskriminačním zákonům, pogromům, existenčním nejistotám i jezuitské cenzuře. Na počátku 18. století Kohenovu živnost převzali vnukové Mošeho Kace. Další dvě pražské hebrejské tiskárny, které dnes můžeme dokumentovat zachovanou produkcí, založili **Jaakov Bak** (zemř. 1618) asi roku 1605 a **Abraham Heida** (zemř. 1629) kolem roku 1613. Zatímco Heidova dílna pracovala jen krátce, rodina Bakových si živnost předávala

tak jako Kohenovi až do 18. století, kdy však během 40. a 50. let v souvislosti s protižidovskou politikou císařovny Marie Terezie došlo k útlumu. Kohenovsko-kacovská dílna i Bakovi pracovali tehdy už jen na jediném knihtiskařském lisu. S mizejícím potenciálem obou dílen rostl ovšem dovoz hebrejských knih z ciziny (na útlumu českého řemesla profitovala hlavně Morava, do níž hebrejský knihtisk uvedl už roku 1602 Jicchak Prostitz a kde se během 1754 – 1802 rozvinuli Neumannovi, majitelé silně prosperující nežidovské dílny s prohebrejským vydavatelským programem). Vlastníci bakovské i kohenovsko-kacovské tiskárny byli ekonomicky uvažujícím guberniem dotlačeni k fúzi, která se zdála jediným nástrojem k resuscitaci pražského hebrejského knihtisku a k omezení dovozu. Roku 1783 vznikla spojená **Tiskárna bakovsko-kacovská**. Očekávání však nesplnila a krachující podnik asi 1786 odkoupil křesťanský tiskař a knihkupec **Ignác Elsenwanger** (1764/65 – 1790?), syn bavorského knihkupce a nakladatele Antonína Elsenwanger, usazeného v Praze. Tím se židovský knihtisk poprvé od roku 1512 odloučil z pražského ghetta a přešel do rukou nežidovského vlastníka.

Změnám přirozeně neušly ani další dvě institucionální dílny v Praze. **Tiskárna arcibiskupská** byla od roku 1700 pronajímána soukromým subjektům, což znatelně přispělo, jak vidíme kupříkladu na aktivitách nájemce Wolfganga Wickharta, k oživení nejen žánrové a konfesijní struktury pražského edičního modelu, ale i typografických postupů.

Na podzim roku 1773 zrušená **Tiskárna jezuitská** se transformovala do nástupnické **Tiskárny klementinské**, nejstarší státní instituce tohoto druhu v Čechách a na Moravě (do té doby administrativní literaturu a zejména artikule vyráběli privilegiem nadaní „dvorští tiskaři“, např. Karel Ferdinand Arnolt, František Hynek Kirchner a Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld). Postátněná Tiskárna klementinská pracovala mezi 1773 – 1776 „litteris caesareo-regiis ad S. Clementem“ čili na původním místě v Klementinu a bezesbýtku užívala zařízení i typografický repertoár získaný za jezuitů. Ačkoli nastal odliv domácích autorů především z řad profesorů filozofické a teologické fakulty, dílna nadále tiskla katolickou náboženskou literaturu, vysokoškolské učebnice a odbornou prózu. Za zmínku jistě stojí první vydání Pelclových *Kurzgefaßte Geschichte der Böhmen* (Praha 1774) a Ungarova edice Balbínova spisu *Bohemia docta* (Praha 1776-1780).

V Klementinu mohl vyjít ovšem jen první díl Učených Čech z plánovaných tří, neboť 25. května 1776 se Tiskárna dostala pod správu nově zřízené komise normálních škol, pověřené mimo jiné reformou nižšího školství a vydáváním učebnic. Vznik těchto zemských komisí byl spjat s tereziánským Všeobecným školním řádem, který vešel v platnost 1774 na popud Jana Ignáce Felbigera (1724 – 1788), opata augustiniánského kláštera v Zaháni. Všeobecný školní řád upravoval výuku na triviálních školách ve farních obcích (náboženství a trivium, to je čtení, psaní, počítání), na hlavních školách v krajských městech (náboženství, trivium a reálné předměty) a na normálních školách zakládaných pouze v hlavních městech korunních zemí (náboženství, trivium, reálné předměty a příprava pro učitelství nižších stupňů). V každé zemi byla 1775 na základě Řádu zřízena školní komise s dvojnásobným cílem: vydávat české a německé učebnice, náboženskou i mravně-výchovnou literaturu a reformovat obecné školství. Právo k tisku potřebných školních knih upravovalo „privilegium impressorium“ Marie Terezie z června téhož roku. Držitelem tohoto nakladatelského privilegia se stala každá normální škola v dědičných zemích s tím, že smluvně najatí tiskaři museli čtvrtinu nákladu školet postoupit zdarma pro chudé. Od listopadu 1775, kdy vznikla normální škola v Praze, do května 1776 zadávala školní komise „nákladem císaře krále. pravidelné školy“ tisk učebnic Janu Nepomuku Ferdinandu Schönfeldovi. Tomu se však zakázky nezdály být lukrativní, a s výrobou nepospíchal.

Ředitel školní komise a pedagog Ferdinand Kindermann von Schulenstein (1744 – 1801) proto už na začátku roku 1776 předložil prostřednictvím zemského gubernia do Vídně žádost, aby zrušená tiskárna jezuitů (takřečená Klementinská) byla postoupena školnímu fondu. Touto reorganizací mělo při nakladatelství pražské normální školy vzniknout vlastní a na externistech nezávislé výrobní středisko. Žádost byla schválena dekretem dvorské kanceláře ze dne 25. května 1776, který znamenal počátek pražské **Tiskárny normální školy**, druhé nejstarší státní tiskárny v Čechách a na Moravě. O rok později 16. srpna 1777 přišlo „privilegium impressorium privativum“, jímž císařovna zakázala ostatním tiskařům v monarchii patisknout ty knížky, které rozšiřovala pražská Normální tiskárna (Normalschulbuchdruckerei, Pravidelná školní tiskárna, Typographia scholae normalis). Toto nařízení dopadlo především na regionální dílny, které se živily jednodušším přetiskováním nábožensky výchovné a školní literatury. Dozor nad Tiskárnou vykonával z rozhodnutí dvorské kanceláře zprvu osvícenec, profesor Karel Jindřich Seibt (1735 – 1806). Ve funkci faktora byl potvrzen Němec Jan Adam Hagen (zemř. 1781), poslední vedoucí Jezuitské a Klementinské tiskárny. Roku 1921 byl název instituce změněn na Státní nakladatelství (1950 Tiskárna osamostatněná, 1956 vplynula do grafických závodů Svoboda). Zbylé úseky získaly 1952 označení Státní pedagogické nakladatelství (od 1994 ve formě akciové společnosti).

Tiskárna normální školy se stala takřka monopolním výrobcem učebnic pro triviální školství. Vzhledem k požadované unifikaci školství se titulní strany opatřovaly ručně razítkovaným či tištěným státním znakem, aby v praxi nemohly být zaměňovány s knihami pro výuku neschválenými. Čtvrtina z každého prodaného tisíce učebnic byla určena k bezplatné distribuci mezi nemajetné žáky. Vedle desítek titulů školní literatury se v tiskárně tiskla také nákladná díla náboženská, totiž Biblí česká (Praha 1778-1780). Toto třetí katolické vydání pořídili zakladatel slavistických studií Václav Fortunát

Durych a literární historik František Faustin Procházka (odtud též Bible Durychova-Procházková). Východiskem jim byl text Bible svatováclavské, avšak ve snaze dodržet vysokou jazykovou kulturu editoři přihlíželi i ke kralickému překladu. V souladu s nařízením Marie Terezie byla Bible vypravena jako široce dostupná kniha levně, bez ilustrací. Se stejným zřetelem vznikl v Tiskárně za redakce Jana Schmida a Kryštofa Fischera německý pendant Die ganze heilige Schrift (Praha 1781). Tiskárna normální školy se stala také programovou šířitelkou obrozenecké literatury (František Martin Pelcl, Aleš Vincenc Pařízek). Část edičního programu tvořila literatura přírodovědná (Stanislav Vydra, Isaac Newton). Pokud Tiskárně zbývaly volné kapacity, mohla je věnovat privátním zakázkám. Jednou z nich byly počáteční dva díly Pelcloy protihájkovské Nové kroniky české (Praha 1791-1792), na něž 1796 navázal třetím dílem tiskař František Václav Jeřábek st. Ještě zajímavější úkrok od obvyklého edičního programu znamenala filozofická utopie o ideálním uspořádání technicky vyspělé podzemní říše Icosamerón (Praha 1787). V pěti dílech ji rozvláčně sepsal a do Tiskárny normální školy zadal italský dobrodruh a literát Giovanni Giacomo Girolamo Casanova. Kniha však tehdy žádný čtenářský úspěch nezaznamenala.

Překladačem německých školních knih do češtiny byl zemskou komisí normálních škol jmenován roku 1777 spisovatel a jazykovědec **František Jan Tomsa** (1753 – 1814). Pocházel ze samoty Hamry u Turnova, absolvoval piaristické gymnázium v Kosmonosích a filozofii na pražské univerzitě. Roku 1781 byl zastupujícím správcem a od 1786 obchodním vedoucím Tiskárny normální školy. Na tomto místě setrval až do 1813, kdy byl penzionován. Mimo to se v Tiskárně věnoval korektorství. Těžiště Tomsových aktivit spočívalo v prosazení reformy českého pravopisu. Tomuto tématu se věnoval v několika monografiích, zejména Uvedení k české dobropísebnosti (Praha 1782?, 1784) nebo Naučení, jak se má dobře česky psát (Praha 1800).

V návaznosti na posláná a ediční program Tiskárny normální školy a v souvislosti s vlastním pojetím jazykové kultury se Tomsa snažil pro tisk českých textů prosadit diakritizovanou antikvu namísto po staletí užívaného švabachu a fraktury. Narazil však nejen na zcela neuspokojivý stav domácího písmařství a písmolijectví, ale také na silný tradicionalismus tiskařů a čtenářů. Zatímco v Itálii, Francii a Anglii tisková antikva zdomácněla postupně již mezi 60. léty 15. století a počátkem 16. století a pak se kontinuálně vyvíjela v přechodových (barokních) a mladších (klasicistních) podobách, české tiskárny stály dlouhodobě pod vlivem německy mluvících zemí, které antikvu přijaly sice také brzy, během 70. let 15. století, ale jen pro sazbu jazykově latinských textů. Jazykově české sazby lépe vyhovovala gotická a novogotická písma, která zachycovala fonetický charakter češtiny směsicí spřežkového a diakritického pravopisu. Zatímco majuskule měkkých souhlásek se až do 19. století vyjadřovaly tradičně spřežkou („Čtení“ namísto „Čtení“), akcenty švabachových a později frakturových minuskulí byly po technické stránce vyřešeny cizími písmolijnami či domácími úpravami importovaných matric již během první poloviny 16. století (s výjimkou konvenčního „ss“ pro hlásku „š“). Analogickým úpravám antikvy v zahraničních písmolijnách bránila především mizivá poptávka z Čech, která se počala teprve formovat i ve srovnání s Německem opožděně až ve 30. letech 16. století.

Tomsa mezi léty 1794 – 1797 spolupracoval se zakladatelem jedné z nejstarších doložených českých písmolijen **Václavem Janem Krabatem** (1719 – 1805). Krabatovy finanční představy však neodpovídaly kvalitě odvedené práce (zejména neústrojností akcentů a jejich nízkým tiskovým reliéfem), a proto po třech letech zkoušek a sporů byla spolupráce přerušena. Tomsa se v polovině roku 1797 obrátil na vídeňského písmaře a písmolijce **Jana Jiřího Mansfelda** (1764 – 1817). Poněvadž však Mansfeld, ač jeho předkové pocházeli z Prahy, česky už neuměl, Tomsa mu písmo musel předkreslit. Na počátku 1799 Mansfeld doručil první kouřové otisky, v červnu pak odlitá písmena vertikální antikvy a v srpnu 1800 polokurzivu. Tiskárna normální školy tímto písmem snad vůbec poprvé vysadila některé části knížky *Slabikář obsahující v sobě způsob, jak se dítky mají učiti písmeny znáti* (Praha 1801). Nákladem Tiskárny se pražský tiskař František Alois Jeřábek podjal prvního a hned vynikajícího pokusu využít písmo k sazbě Nejedlého překladu Homérovy *Iliady* (Praha 1802). Později bylo písmo užito v četných pasážích Tomsových či Dobrovského jazykovědných studií.

Poněvadž pronikání antikvy do sazečských kas českých a moravských tiskáren bránilo zpočátku mohutné ekonomické a technické bariéry i dlouhodobě vžitá konvence, Tomsa se jejího masového rozšíření pochopitelně nedočkal. Zatímco požadavek antikvové sazby českých textů odborná veřejnost motivovala filologicky a vlastenecky (všeslovansky), výrobci museli brát v úvahu i jeho hospodářské aspekty. Nejen mimopražským, ale i některým pražským dílnám jednorázový nákup moderního písmového materiálu znemožňovaly nízké zisky. Nadto ještě, jak bylo často po právu oponováno, nešlo jen o sazební prostředky, nýbrž také o hloubkovou obměnu veškerého knižního dekoru, morfologicky dosud uzpůsobeného robustnější kresbě novogotických písem. Tiskaři se také hájili tím, že písmový obraz švabachu nebo fraktury je ve srovnání s humanistickým písmem úspornější, a výroba tudíž levnější. Většího respektu jistě zasluhovaly obavy o přijetí nového písma tradicionalisticky založeným venkovským čtenářem. Proto při sazbě jazykově české Bible byla antikva užita poprvé až v pražské Bellmannově dílně u dvousvazkového vydání Inocence Antonína Frencla a Jana Nepomuka Desoldy 1860 – 1864. Proto se ještě po více než 50 let jazykově české modlitby, kalendáře a jiné typy knížek

lidového čtení včetně původní dramatické literatury setrvačně tiskly novogotickým písmem (Jan Nepomuk Josef Rulík, Václav Kliment Klicpera, František Jaromír Rubeš).

Pozvolný přechod od švabachu a fraktury k antikvě nebyl pouze manifestem společensko-politických snah, ale také imanentním, leč pevně neuchopitelným mezníkem ve vývoji českého knihtisku, který od počátku 19. století opouštěl dosavadní vzory typografie německy mluvících zemí. Dalšímu šíření antikvy napomohlo výrazné přebudování písmolijny Bohumila Haaseho st., která nový písmový materiál systematicky uváděla na domácí trh od roku 1840. Nedlouho potom vyšla první učebnice českého humanistického písma *Malý písář čili Praktické navedení k prvopočátečnému psaní* (Praha 1841), jejíž autor, pražský pedagog Jan Vlastimír Svoboda vyslovil odvážný požadavek vyučovat nejprve písmu latinskému (humanistickému) a teprve potom do výuky zavádět německé (novogotické) písmo. Roku 1849 byla dokončena reforma pravopisu, zahájená na počátku 80. let 18. století Tomsou, a o čtyři léta později vstoupilo v platnost úřední nařízení tisknout české učebnice výhradně již jen antikvou (1853).

11 KNIHTISK 18. STOLETÍ V ČECHÁCH MIMO PRAHU

Také mimopražský knihtisk doznal v 18. století podstatnějších změn. Poněvadž však krajské úřady povolovaly z důvodů snazší kontroly vždy jen jednu regionální tiskárnu (více řemesníků by se vzhledem k vlašné poptávce ostatně ani neuživilo), vážnější konkurence jako důležitý nástroj rozvoje tu chyběla – jako ostatně takřka po celou dobu trvání tohoto řemesla u nás.

Na rozdíl od Prahy, Brna a Olomouce se regionální tiskaři v edičních plánech příliš rozmachovat nemohli. Muselo se počítat s konzervativností a nikterak velkou koupěschopností venkovského publika, které vyhledávalo čtení prověřené časem (náboženské i světské povídky, modlitby, snáše, kuchařky, kancionály, epištoly a evangelia nebo konverzační, počtářské či hospodářské příručky), nikoli však překlady soudobé náročné beletrie anebo naukové prózy, jimž by ani neporozumělo, o dražších obrazových publikacích nemluvě. Tiskaři proto uspokojovali lokální zájmy. Utíkali k výrobě kramářských tisků, především písniček, které bylo možno hromadně a bez větších problémů s cenzurou distribuovat na nedalekých trzích a poutích. Po tereziánských zákazech poutí a lidových náboženských slavností se však distribuční kanály pro tento knižní artikl zúžily. Další zásah do málo progresivních edičních modelů venkovských tiskáren způsobil 1777 zákaz patisku učebnic vyráběných pražskou Tiskárnou normální školy. Poněvadž komerčně jisté kalendáře, po nichž volali i čtenáři na venkově, drželi s podporou panovníckých privilegií tiskaři v Praze, regionálním výrobcům zbývalo než spoléhat se na pravidelné zakázky krajských vrchnostenských úřadů, místních farářů a řeholních domů. Literárně činný klérus se „dobrovolně“ vzdával nároků na honorář, ba plnil sám sobě mecenášské funkce, a tím nahrazoval v mimopražské knižní výrobě chybějící články profesionálních nakladatelů.

Knihtisk průběžně fungoval jen v Hradci Králové, Chebu a Litomyšli. Po mnohaleté přerývce počal znovu zapouštět kořeny v Jindřichově Hradci (1710 Jan Václav Svoboda), Kutné Hoře (1713 Jiří Vojtěch Kyncl), Litoměřicích (1725 František Jiří Josef Škrochovský), Mladé Boleslavi (1735 Jan Petr Kyncl), Plzni (1787 Josef Jan Morgensäuler) a v Klatovech 1790 (Josef Jan Morgensäuler). Mnohé naděje skončily ovšem nezdarem. Dílna, kterou 1706 založil Jáchym František Prachinus v Příbrami, fungovala do 1765. Soukromá tiskárna Františka Antonína hraběte Šporka v Lysé/L. přetrvala pouze léta 1710 – 1712. V Pelhřimově se knihtisk udržel krátce 1723 (Josef Antonín Schilhart), s přestávkami bylo řemeslo provozováno od 1727 v Mostu (Karel Bedřich Martini) a od 1728 v Českých Budějovicích (Jan Petr Kyncl), ve Vodňanech jen 1731 (Jan Petr Kyncl), v Kadani pouze 1742 (Jan Karel Laube) a v Pardubicích taktéž krátce 1791 – 1806 (Ignác Václav Dekrt).

Novým majitelem dílny v **Hradci Králové** se stal 1711 po smrti Daniela Vojtěcha Kamenického cizinec **Václav Jan Tibelli** (ca 1684 – 1744), pocházející pravděpodobně z Tyrolska. Tiskárna, ostatně jako všech osm dalších, které tou dobou v Čechách mimo Prahu pracovaly, vlastnila jen jeden lis. Její počátky byly skromné a zakládaly se na výrobě kramářských písní. Později se vydávala většinou jen administrativní literatura hradeckého biskupství, lidové modlitební knihy, synopse divadelních her provozovaných na hradeckém jezuitském gymnáziu a regionální balneologické spisky. K mimořádným zakázkám, které převyšovaly běžný roční průměr, patřil kancionál Jana Josefa Božana Slavíček rajský (Hradec Králové 1719), vytištěný nákladem Františka Antonína hraběte Šporka, odpůrce jezuitů. Teprve po roce 1726 se dílna komerčně vypracovala na tiscích pražského jezuita Antonína Koniáše. Tibelliově tiskárně náleží prvenství v užití antikvy jakožto textového písma domácí jazykově české publikace. Z tiskových písmen, odlitých z matric patrně zahraniční provenience, byla pořízena sazba modlitební knihy *Nebeský budíček duše křesťanské* (Hradec Králové 1738). Písmo vesměs postrádalo akcenty. Délka samohlásek nebyla značena vůbec a háčky zde nahradila tečka nebo dvojtečka dodatečně umístěná buď po boku písmene, či nad ním. Pokud víme, Tibelliovi se k podobnému pokusu, arci nezdařilému, podruhé již nevrátili.

Po zrušení jezuitského řádu 1773 pocítila i tibellovská tiskárna pokles zakázek. Dědicové přivedli tiskárnu v roce 1782 k dražbě. Poněvadž o ni nebyl zájem (tiskárna pracovala neustále jen s jedním lisem), zůstala až do 1784 uzavřena. Pak nad jejím dalším provozem dohlíželi městskou radou ustanovení faktoři. Roku 1808 získal tiskárnu prostřednictvím svého tchána **Jan Hostivít Pospíšil** (1785 – 1868) kutnohorský rodák, jeden z nejvýznamnějších tiskařů a nakladatelů první poloviny 19. století a nejstarší člen rozvětvené rodiny etablované v oboru až do znárodnění 1948. Pospíšil se uplatnil jako překladatel z němčiny a autor řady novinových statí. Jeho nakladatelskou činnost pro národní obrození i veřejné funkce, které zastával, hodnotili současníci přirovnáním „hradecký Veleslavín“.

Pospíšil vstoupil roku 1798 do učení ke kutnohorskému tiskaři Františku Václavu Korcovi, avšak po absolvování základů řemesla se z nedostatku pracovních příležitostí živil jako písař. Roku 1808 mu tchán koupil bývalou tiskárnu rodiny Tibelliů v Hradci Králové. Pospíšil v ní působil až do roku 1856, kdy odešel na odpočinek. Roku 1812 se stal krajským a od 1822 biskupským tiskařem. Zpočátku tiskl kramářské písně, modlitební knihy a průměrné mravoučné povídky s náboženským obsahem, které mu spolu s úředními zakázkami zabezpečily dostatek kapitálu, aby zhruba od roku 1817 mohl realizovat tiskařskou i nakladatelskou činnost v oblasti české beletrie (jazykově německé tituly zaujímají pouhou pětinu celkové produkce). Pospíšilovu houževnatost a smysl pro improvizaci usměrňovali literáti Josef Liboslav Ziegler, Václav Kliment Klicpera a Josef Chmela.

Ve stopách Bohumila Haase st. byl jedním z prvních českých tiskařů, který vydával knižní sbírky původních českých dramatických či beletristických textů. Velkou popularitu získal básnickými almanachy (do roku 1842 vydal deset titulů). Vedle beletrie tiskl Pospíšil také literaturu naukovou a hospodářskou. Vítaným knihkupeckým zbožím byla Domácí kuchařka osvětově sepsaná Magdalénou Dobromilou Rettigovou (Hradec Králové 1826). Pospíšil rozšiřoval též zábavné časopisy, kalendáře a knížky lidového čtení, z nichž některé sám přeložil z němčiny (populární Christoph Schmid). Pozornosti nesmí ujít ani pětijazyčná edice Komenského díla Orbis pictus. Die Welt in Bildern (Hradec Králové 1833). Pospíšil se zde na radu Josefa Chmely inspiroval vratislavskou edicí 1818. Společně se Chmelou pořídili nový český překlad, z Vratislavi odkoupili původních 156 štočků a v úvodu připojili Komenského životopis, uveřejněný Františkem Palackým v Muzejníku 1829. Hradecký Orbis byl první edicí tohoto díla na českém a moravském území (českou či slovenskou verzi pravidelně uveřejňovala od 1685 Brewerova tiskárna v Levoči, české znění tiskl od 1778 též Trattner ve Vídni). Již čtyři měsíce po vydání bylo rozprodáno 5.300 exemplářů.

Některé Pospíšilovy tisky zdobily frontispisy rytců Jana Berky či Jiřího Döblera. Pospíšil byl jeden z prvních mimopražských tiskařů, který k ilustraci svých knih užíval také litografii, např. Josef Chmela Biblické příběhy Starého zákona pro mládež ku školnímu vyučování (Hradec Králové 1821). Prestižním podnikem Pospíšila typografa bylo vydání kancionálu Rorate neboli Veselé a radostné zpěvy adventní (Hradec Králové 1822). Nototisk byl pořízen zahraničním sazečským materiálem a patří k nejnákladnějším a nejpěknějším titulům, které Pospíšil realizoval. Ne všechny publikace vznikly Pospíšilovým nákladem. Výrobu mnoha titulů kryli z vlastních prostředků sami autoři, a nikoli bez konfliktů s nakladatelem. Roku 1816 založil Pospíšil u tiskárny také vlastní knihkupectví, které později, ostatně jako celou tiskárnu v době principálový nepřítomnosti, vedl jeho vyučenec a příbuzný Václav Váša (1799 – 1868). Zdarma rozdávané nakladatelské a knihkupecké nabídky (1820, 1829, 1835 a 1843) vycházely v nákladu až 3.000 exemplářů.

Ve 20. letech Pospíšil zamýšlel expandovat se svou firmou mimo Hradec Králové. Poněvadž povolení zřídit filiálku v Kutné Hoře nezískal (1821), na radu Václava Hanky zamířil do Prahy. Ani zde však gubernium žádost nevyřídilo kladně (1823), takže Pospíšil roku 1826 odkoupil dílnu vdovy Veroniky Schollové, ale navenek v této „Schollovské impresii“ působil jen jako vedoucí. Kamufláž prodlužoval až do roku 1829, kdy mu koncese byla konečně udělena. Pražskou filiálku pak vedl pod svým jménem 1829 – 1843. Mimo Hradec Králové a Prahu založil též krátkodobě dílnu v Pardubicích (1850 – 1851), kterou posléze přestěhoval do Chrudimi (1852 – 1855) a obohatil nákupem neprovozované tiskárny vdovy Františky Košinové. Jan Hostivít Pospíšil měl šest dcer a šest synů, z nichž v rodinném podnikání pokračovali jen někteří.

Již jsme vzpomněli, že v **Litomyšli** Dorota Graudensová tiskárnu díky sňatkové politice udržela až do roku 1653, kdy se provdala počtvrté za Jana st. Arnolta, kterého již nepřežila. Arnolt ve vyženěné tiskárně pracoval do 1686, kdy ji odprodal **Danielu Vojtěchu Kamenickému** (zemř. 1711). On a později i jeho syn **Jan Kamenický** (zemř. 1751) spolu s vnukem **Antonínem Vojtěchem Kamenickým** (zemř. 1775) produkovali většinou latinskou náboženskou literaturu související s litomyšlskými piaristy (např. teze k řádovým disertacím). Mnoho titulů (i jazykově českých) je z oblasti kazatelské prózy oslavující sv. Jana Nepomuckého, Josefa Kalasanského, Tomáše Akvinského apod. Obchodně vděčným artiklem byly také kramářské písně. Smrtí Antonína Vojtěcha při požáru města 1775, v němž lehl popelem i dům s tiskárnou, končí účinkování královéhradecko-litomyšlské větve Kamenických. Novým majitelem spáleniště se od 1776 stává rodina Turečků.

Zakladatelem rodiny, která lidovýchovným programem navazovala na předchozí tradice rodiny Kamenických, byl **Václav Vojtěch Tureček** (zemř. 1822). Po požáru Litomyšle, v němž jeho předchůdce Antonín Vojtěch Kamenický 1775 zahynul, odkoupil 1776 spáleniště a postavil na něm nový dům s tiskárnou, kterou vedl až do konce života. Po dalším litomyšlském požáru 1814, v němž mu zahynuly tři děti, stáhl do ústraní a živnost 1815 předal synovi **Janu Josefu Turečkovi** (zemř. 1836). Počínaje rokem 1836 jsou publikace podepisovány „u Turečkových dědičů“. Těmito nástupci byly dcery Jana Josefa Turečka. Roku 1846 tiskárnu odkoupil František Berger, který v ní 1850 instaloval druhý nejstarší mimopražský rychlolis. Bergerova dcera Františka se 1852 vdala za Antonína Augustu (1832 – 1866), známého pokusem o vydání sebraných spisů Boženy Němcové. Augusta zemřel v Americe.

Na rozdíl od progresivního působení Jana Hostivíta Pospíšila v Hradci Králové byl vydavatelský program Turečků jednostranně zaměřen až do 30. let 19. století na obnovování starších, leč oblíbených modlitebních knih, nábožensky výchovných a populárně naučných spisů, kramářských písní a knížek lidového čtení. Některé dřevořezy Cochemových Nebekličů tištěných v Litomyšli ještě před rokem 1800 nesou monogram WT. Je pravděpodobné, že za iniciálami se skrývá Václav Vojtěch Tureček buď jako řezáč, anebo majitel štočků.

Jistý obrat v ediční politice přichází roku 1828, kdy s Janem Josefem Turečkem navázal spolupráci Jan Hýbl, jeden ze zakladatelů novočeské prózy. V letech 1830 a 1832 dal Tureček do tisku také dvě povídky Josefa Kajetána Tyla. Naopak litomyšlská buditelka Magdalena Dobromila Rettigová vydala v rodném městě pouze útlou sbírku čtyř povídek *Kvíť májové dcerkám českým a moravským* (Litomyšl 1835). Ačkoli se Turečkova dílna po požáru 1814 postupně zmáhala (1835 zde pracovalo 11 osob), setrvala konzervativnímu edičnímu modelu odpovídala vcelku nevalná úroveň typografického materiálu (antikva pro sazbu jazykově českého díla zde byla poprvé použita až 1847). Výjimku tvořila snad jen nábožensky výchovná literatura litomyšlských kněží, kteří si lepší úpravu, a nadto i pořízení mědirytů zaplatili vlastními penězi.

Do *Jindřichova Hradce* knihtisk uvedl roku 1613 Kryštof Haugenhoffer. Poté, co během několika měsíců odešel výhodněji podnikat do Brna, řemeslo ve městě provozováno až do počátku 18. století nebylo. Z mladších živnostníků nelze jistě pominout **Ignáce Vojtěcha Hilgartnera** (zemř. 1795), jehož vydavatelský model tak jako ostatní mimopražské programově pokrýval takřka kompletní spektrum čtenářských zájmů lidového publika. Jindřichův Hradec se stal vyhledávaným vydavatelským centrem knížek lidového čtení, kramářských písní a lidové modlitební literatury. Poněvadž nabídka původní domácí tvorby poptávku po zábavné próze nestačila pokrývat, sahali Hilgartnerové k reedicím starších titulů, osvědčených už staletími. Vedle této jazykově české světské literatury vycházely u Hilgartnerů také překlady z náboženských a nábožensky vzdělávacích děl (Martin von Cochem). Pozoruhodné jsou dva anonymní prozaické přepisy dramatu Williama Shakespeara *Kupec z Venedyku neb Lásky a přátelství* (Jindřichův Hradec 1782) a *Makbet, vůdce šotského vojska* (Jindřichův Hradec 1782). Hilgartnerova tiskárna, tak jako v regionech ostatně žádná, přemírou knižního dekoru ani ilustračních štočků nedisponovala. K výrobě lidové četby postačovalo nepříliš kvalitní sazbu doplňovat narativním titulním dřevořezem. Technické zázemí tiskárny podstatně rozšířil až Hilgartnerův nástupce Landfras, jehož rodina pak tiskárnu kultivovala až do znárodnění 1948.

Josef Jan Landfras (1769 – 1840) se narodil v Příbrami. U jindřichohradeckého tiskaře Ignáce Vojtěcha Hilgartnera se nejprve vyučil knihvazačskému a pak i knihtiskařskému řemeslu. Záliba v literatuře ho neustále odpoutávala od vazačství a již před 1793 nechával u Hilgartnerů tisknout lidovou četbu vlastním nákladem. Roku 1793 se bohatě oženil. Když Hilgartnerovi dědicové uvažovali 1797 o odprodeji své firmy, přeplatil nabídku pražského kolegy Františka Aloise Jeřábka a tiskárnu získal. Ačkoli obnovená tiskárna při celoměstském požáru 1801 vyhořela, během šesti měsíců byla s pomocí pražských písmolijců Václava Jana Krabata a Jana Spurného opět uvedena do provozu. Tehdy v ní pracovaly 4 ruční knihtiskařské lisy (okolo 1809 se zde vyučil mladý Václav Rodomil Kramerius). Počínaje rokem 1803 Landfras realizoval zakázky krajského úřadu v Jindřichově Hradci a 1814 uvedl knihtisk do Tábora malou filiálkou pro potřeby tamního úřadu. Od 1821 byl členem městské rady.

Syn Josefa Jana se jmenoval **Alois Josef Landfras** (1797 – 1875). Byl na vedení jindřichohradeckého podniku skvěle připraven: 1818 ukončil studia na filozofické fakultě v Praze a u otce vstoupil do učení. V tiskárně, která tehdy disponovala již 12 ručními lisami, počal 1825 pracovat samostatně. Roku 1827 se stal krajským tiskařem. V regionu patřil k významným osobnostem, po jistou dobu byl členem městské rady a starostou města. Jeho kulturní zájmy zasahovaly až do Prahy (1834 zakládající člen Matice české a Českého muzea). V letech 1826 – 1829 zaměstnával jako faktora Václava Rodomila Krameria, od něhož 1829 a 1839 odkoupil sklad bývalé České expedice s právem přetisku. Roku 1830 obnovil po menší pauze otcovu filiálku v Táboře (1843 ji rozšířil o litografickou dílnu). Dlouho žádal o povolení zřídit kamenotiskárnu také v Jindřichově Hradci (provoz zahájen 1853), tamtéž otevřel 1842 měditiskárnu a 1844 vyměnil ruční knihtiskařské lisy za dva rychlolisy. Mimo otcovo knihkupectví provozoval v Jindřichově Hradci ještě půjčovnu knih (1849). Knihkupecké pobočky vybudoval také v Českých Budějovicích a Pelhřimově. Landfras vyvíjel tiskařské,

nakladatelské, knihkupecké i literární aktivity do roku 1858, kdy firmu postoupil svému synovi Vilému Antonínu Landfrasovi (1830 – 1902).

Ediční model landfrasovské tiskárny nebyl stabilní. Zakladatel Josef Jan Landfras se zaměřoval především na jazykově české i německé barokní modlitební knihy, které měly komerční úspěch už u Hilgartnerů (např. Cochemovy Nebekličce). Od přelomu 18. a 19. století zvýšil také podíl kramářské písně. Poněvadž náboženská a nábožensky výchovná literatura dobře vyhovovala čtenářským zájmům regionu (a její autoři, většinou místní kněží, svá díla nadto odevzdávali bez nároků na honorář), stala se až do 80. let 19. století významnou složkou jindřichohradecké produkce. Nástupem Aloise Josefa Landfrase však vydavatelská politika doznala určitých změn. Koncem 20. let 19. století se prostor otevřel přetiskům starších knížek lidového čtení i soudobé přeložené či původní zábavné a didaktické próze. Zboží se distribuovalo nejen po celých Čechách, ale i na Moravu a Slovensko. Důraz na tuto produkci učinil sice z Landfrasovy tiskárny vedle Pospíšilova hradeckého podniku nejproduktivnější mimopražské centrum lidové literatury, nicméně firmu na druhé straně oddaloval od české tvorby s vyššími uměleckými aspiracemi.

Už víme, že **Kutná Hora** byla po Plzni, Vimperku a Praze čtvrté město v Čechách, které před rokem 1500 poznalo umění knihtisku. Řemeslník Martin z Tišnova zde však působil pouze 1489. Novodobou tiskárnu otevřel až roku 1713 kutnohorský rodák **Jiří Vojtěch Kyncl** (zemř. 1754). Tiskl levnější osvědčenou náboženskou literaturu, do níž zařazoval štočky vlyšů a vinět signovaných MS, které do té doby užívaly jen tiskárny v Praze. Kynclova rodina živnost provozovala asi 50 let a pak ji prodala **Janu Františku Šleretovi** (zemř. 1770). V knihtiskařské profesi pokračovali **František Vincenc Korec** (1751 – 1808), výrobce levné literatury, která prostřednictvím jarmarků a podomních obchodníků směřovala k venkovskému čtenáři (knížky lidového čtení, kramářské písně). Knižní dekor i některé dřevořezy, jichž Korec kupříkladu v Cochemových Nebekličích užíval, nesou iniciály FK. Plní-li zde tento monogram jen funkci ochrany Korcova vlastnictví, anebo signatury tiskaře a řezáče v jedné osobě (tak jako u Václava Vojtěcha Turečka), nevíme. Vedle toho však Korec českému publiku zpřístupňoval zásadnější díla. Pořídil mimo jiné první domácí vydání Komenského díla *Boj Michala a anjelů jeho s drakem a anjeli jeho* (Kutná Hora 1785). Vydal tehdy populární *Smlouvy aneb Chvalitebné řeči svatební* Františka Jana Vaváka (Kutná Hora 1802). Byl jedním z mála regionálních tiskařů 18. století, kteří ve své činnosti užívali mědirytovou ilustraci. Dokladem této technologické pokrokovosti i solidního kapitálového zázemí je velmi oblíbená modlitební kniha Karla von Eckartshausena *Bůh jest nejčistší láska* (Kutná Hora 1798). Vyšla pravděpodobně v Tomsově překladu a s Berkovým frontispisem a titulní stranou. Celá edice splňovala estetická kritéria kladená na obdobné práce zahraniční.

Ve srovnání s Kutnou Horou měla větší štěstí **Plzeň**, v níž se černé řemeslo udrželo až po závěr první třetiny 16. století, ale potom i zde zaniklo. Pokus vzkřísit přerušenu tradici skončil roku 1712 nezdarem. Úspěch zaznamenal teprve **Josef Jan Morgensäuler** (1748 – 1816). Jeho tiskárna v Plzni působila od roku 1787 a majetkem rodiny, kdysi rakouské, zůstala díky obratné sňatkové politice až do druhé poloviny 19. století. Ačkoli i tato tiskárna měla jen jeden ruční lis, vedlo se jí dobře, neboť neměla v regionu konkurenci. Vydávala vesměs texty jazykově německé, okrajově latinské (příležitostné tisky) a vcelku zanedbatelně české (kramářské písně a modlitební literatura). Disponovala bohatou škálou klasicistního knižního dekoru. Morgensäuler okolo 1790 provozoval i půjčovnu knih, první instituci tohoto druhu mimo Prahu.

12 KNIHTISK 18. STOLETÍ NA MORAVĚ

Ve srovnání s Čechami se řemeslo na Moravě setrvalo drželo vedle Olomouce, kde mělo už hlubší tradici, jen v **Brně**, jehož městská rada knihtisku počala dopřávat teprve od 17. století. Po delší odmlce brněnskou výrobu obnovil roku 1689 **František Ignác Sinapi** (ca 1650 – 1702), zakladatel déle trvající knihtiskařské a nakladatelské linie, která po celé 18. století pokračovala v ruce spřízněné rodiny Svobodových a vytvořila vážnou konkurenci dosavadnímu olomouckému monopolu. Sinapi pocházel patrně z Brna, ale řemeslu se vyučil v Praze. Roku 1688 pracoval jako faktor Arnoltovy malostranské tiskárny, která dvě léta předtím (1686) připadla ovdovělé manželce Kateřině Eufrosině Arnoltové (rozené Šípařové) z Dobroslavína. Poněvadž se chtěl osamostatnit a ve vlastnictví Arnoltových nástupců byla ještě knihtiskařská dílna na Starém Městě, Kateřina Eufrosina mu nadbytečná zařízení 1688 odprodala a Sinapi je, podporován souhlasem císaře Leopolda I., přestěhoval do Brna.

Zde po stoleté odmlce řemesla započaté 1499 a po třech nevýrazných pokusech o jeho obnovení na počátku 17. století (Bartoloměj Albrecht Forman, Kryštof Haugenhofer a Jan Bernard Werner) uvedl Sinapi následujícího roku 1689 tiskárnu do provozu. Prvními publikacemi byly české a německé úřední artikule moravského sněmu, které pak každoročně tvořily ekonomickou základnu jeho podnikání. Císař totiž ve snaze napomoci nově založené (v pořadí druhé) tiskárně na Moravě

neprodložil Janu Josefu Kilianovi privilegia, která Olomouc držela již od roku 1627, a vložil je do Brna, v němž od 1641 sídlily všechny zemské úřady.

Za 13 let vyprodukoval Sinapi dle dnešních znalostí na 120 tisků, což je více, nežli v nesrovnatelně delším období dokázal olomoucký kolega Kilian. Vedle komerčně i prestižně výhodných artikulí se tiskárna zaměřovala na neustále potřebnou náboženskou a nábožensky vzdělavatelskou literaturu psanou převážně v latinském a německém jazyce, méně již česky. Charakteristické publikace zadávané univerzitními kruhy zde přirozeně chybějí (teze k disertacím zůstaly nosným artiklem Olomouce a později i Opavy). Od počátku se na činnosti tiskárny podíleli také čeští, moravští i zahraniční ilustrátoři (Kristián Šebestián Dittman, Jan Adriaen Gerhardt de Groos, Jan Kryštof Laidig st., Martin Antonín Lublinský, Jan Tscherning, Johann Jakob Wegelin). Z edičního programu vynikají zvláště původní znění či překlady modlitebních knih německého kapucína Martina von Cochem, které Sinapi, ačkoli domácí trh žánrově podobnými publikacemi překypoval, s velkým úspěchem k nám uvedl vůbec poprvé: *Der große Baumgarten* (Brno 1699), *Velká štěpná zahrada* (Brno 1700), *Zlatý nebeklíč* (Brno 1701), *Guldener Himmelschlüssel* (Brno 1705). S Laidigovými ilustracemi vycházely ve dvou až tříletých intervalech a od roku 1693 byly nadány speciálním privilegiem, potvrzovaným i nástupcům Sinapiho až do 1749.

Po smrti Františka Ignáce přešel podnik na vdovu **Marii Alžbětu Sinapiovou** (ca 1660 – po 1718), která uzavřela sňatek 1706 se svým faktorem, rodilým Pražákem **Janem Františkem Svobodou** (zemř. 1717), a živnost tak přešla do jeho vlastnictví. Z doposud povědomé stovky tisků lze soudit, že Svoboda pokračoval zcela v intencích předchůdce. Nosným programem zůstaly německé a české artikule, německé kalendáře a modlitební knihy kapucína Cochem. Českých publikací bylo vyrobeno minimálně. Určitou novinkou Svobodových nástupců jsou latinské teze řadových disertací, synopse divadelních představení (na 60 tisků v italském jazyce) a poněkud posílená pozice češtiny (kramářské písně a slabikáře).

Svobodovi nástupci do dějin moravského řemesla vstoupili mimo jiné vydáním slavnostního trojjazyčného sborníku kázání *Conchylium Marianum* (Brno 1736). Na většině ze sedmi rozkládacích mědirytů moravských a augsburských umělců jsou vyobrazeny atraktivní slavobrány zaplněné mariánskou symbolikou. V druhé polovině století však Svobodovi postupně ztráceli dosavadní monopol, a poslední majitelka firmy Terezie Františka Svobodová byla proto nucena roku 1784 tiskárnu prodat svému faktorovi Siedlerovi.

Tento **Jan Silvestr Siedler** (zemř. 1806) pocházel také z Prahy, kde se u Jana Karla Hrabu vyučil. Pak se živil faktorstvím u Svobodových v Brně. Roku 1784 od své principálky tiskárnu, založenou již 1689 Františkem Ignácem Sinapim, odkoupil. Samostatně tiskl v letech 1784 – 1798. Čtrnáctiletá činnost je dnes doložena asi 250 publikacemi a z těchto počtů vyplývá, že tiskárna ve srovnání s předchozím obdobím svou kapacitu nijak nesnížila. Literatura uvádí, že byl lepším řemeslníkem nežli obchodníkem. Skutečnost byla taková, že nasměrováním na německé a francouzské osvícenské trendy sváděl úspěšný boj s konkurencí, avšak finanční pokuty státního tiskového dozoru ho stahovaly ke dnu.

Z edičního programu zmizely tradiční krakovské kalendáře a od roku 1785 vycházejí pravidelně moderní schematismy. Do popředí zájmu se dostávají české překlady zahraničních osvětových publikací. Adolf Pilař a František Moravec uveřejňují rozsáhlé vlastivědné dílo *Moraviae historia politica et ecclesiastica* (Brno 1785-1787). V nakladatelské spolupráci s Trasslerem vychází první na Moravě tištěná bible *Die göttliche Schrift des Alten und Neuen Testamentes* (Brno 1786?-1787?). Vedle standardních slabikářů se jako novinka objevují tituly zahraniční dětské literatury. V roce 1788 přicházejí první moravská vydání později velmi oblíbených spisů Karla von Eckartshausena, nikoli však modlitební literatura, nýbrž učebnice magie. Německá verze knihy Jeana-Jacquesa Rousseaua *Emil oder Über die Erziehung* (Brno 1793) vyšla jen v prvním díle a pokračování bylo pravděpodobně zakázáno.

Takto orientovaný ediční program se nutně střetával s nově vydávanými cenzurními ustanoveními, která zvláště od roku 1788 činnost tiskáren a knihkupectví značně podvazovala. Časté pokuty zatěžovaly rozpočet firmy a přibližovaly ji konkursu. Stárnoucí tiskař proto firmu převedl 1798 na syna a ten ji 1807 prodal vídeňskému rodáku **Janu Jiřímu Gastlovi** (1766 – 1814), jehož potomci živnost dědili do 1854.

Rokem 1786 počínají v Brně dějiny slavného trasslerovsko-rohrerovského domu. Tiskař, nakladatel, knihkupec, písmolijec, obchodník s uměleckými předměty a moravský kulturní činitel **Josef Jiří Trassler** (1759 – 1816) byl vlastně souputníkem Schönfeldovým či Haasovým, neboť jako první moravský podnikatel proměnil tradiční řemeslné knihtiskařství v tovární výrobu. Narodil se ve Vídni, kde také vstoupil u tamní kapacity Johanna Thomase von Trattnera (1717 – 1798) do učení. Okolo roku 1777 byl snad zaměstnán jako faktor olomoucké tiskárny Josefy Terezie Hirnleové. Usadil se v Opavě a postupně své aktivity rozšiřoval. Roku 1786 založil velmi výkonnou tiskárnu a písmolijnu v Brně, kterou o dva roky později posílil nákupem olomoucké Tiskárny Vlastenecké soukromé ekonomické společnosti. Roku 1787 otevřel v Brně ještě knihkupectví (zaniklo 1851). Na konci roku 1788 získal povolení moravského zemského

gubernia založit další tiskárnu v Jihlavě. Ještě nezprovozněnou ji však v září 1789 prodal svému faktorovi Fabiánu Augustinovi Beinhauerovi. Mezi 1796 – 1809 vlastnil výkonnou knihtiskařskou filiálku v Krakově.

Trassler roku 1800 zaměstnával 77 pracovníků u 22 lisů (2 stály v Opavě, 6 v Brně a 14 v Krakově). Jako podnikatel velkého formátu, těšící se přízni zednářských lóží, tak proměnil tradiční knihtiskařské řemeslo v tovární výrobu, již dosavadní dílny na Moravě nemohly konkurovat. Byl inteligentní a ctižádostivý a zejména při vydávání časopisů a novin se obklopil soudobou moravskou kulturní elitou (Josef Heřman Agapit Gallaš, Dominik Kinský, František Josef Schwoy, Matěj Josef Sychra aj.). Poprvé a dlouho naprosto ojediněle uváděl u nás na trh mnohasvazkové ilustrované encyklopedické tituly soudobé anglické, německé a francouzské přírodovědy či historie (většina těchto edic neměla ovšem legální ráz a byla obyčejnými patisky lipských nebo berlínských vydání). S výrobou těchto naukových řad a cestopisů započal již v Opavě a později jejich výrobu přenesl do Brna (Anton Friedrich Büsching, Georg Louis Leclerc Buffon). Mezi brněnskými počiny tak vyniká Krünitzova *Oeconomische Encyklopädie, oder Allgemeines System der Staats-Stadt-Haus- und Landwirthschaft* (Brno 1787-1833, 157 sv.), kterou tiskli ještě jeho nástupci, jimž Morava mimo jiné vděčí též za první litografický ústav (1824).

Judita, dcera Josefa Jiřího Trasslera, se provdala do bohaté krakovsko-brněnské rodiny Rohrerů. Její syn **Rudolf Rohrer st.** (1805 – 1839) převzal brněnskou tiskárnu roku 1831. Zavedl v ní moderní technologie, instaloval první moravské rychlolisy. Na počátku 30. let 19. století byla pro sazbu jazykově českých textů poprvé na Moravě užitá antikva. V rukou Rohrerových nástupců zůstal tento největší moravský (jazykově i ideově však silně proněmecký) polygrafický závod až do znárodnění.

Hebrejský knihtisk byl v Brně provozován na rozdíl od Prahy jen 1754 – 1802. Zasloužil se o to hebrejský písař a překladatel **František Josef Neumann** (ca 1710 – 1760), který v polovině 18. století prolomil dosavadní monopol sinapiovo-svobodovské dynastické tiskárny. Neumannův závod, držení v majetku rodiny po tři generace, byl rozdělen na dvě samostatné části, brněnskou a mikulovskou. Firmě sice pomohlo nařízení z roku 1789, které zvýhodňovalo židovské tiskárny v zemi a zakazovalo dovážet knihy z ciziny, vyrobily-li jich domácí dílny dostatek, ale konkurence bývalé Kurzböckovy hebrejské knihtiskárny ve Vídni byla tak silná, že Neumannovu firmu přivedla roku 1816 do dražby.

Už jsme slyšeli, že během Kilianova působení byl knihtisk v **Olomouci** zbaven 1689 svého monopolu ve prospěch brněnského tiskaře Františka Ignáce Sinapiho. Nicméně olomouckou dílnu se podařilo udržet v chodu až do 1725, kdy ji zadluženou odkoupila městská rada a provozovala ji, řečeno dnešní terminologií, jako **Tiskárnu městskou**, což je v dějinách českého a moravského knihtisku zřejmě ojedinělý případ, kdy se dílna ocitla v režii magistrátu. Její účinkování však netrvalo dlouho, neboť 1732 se město zbavilo nepříjemné povinnosti a Tiskárnu prodalo pražskému rodákovi **Františku Antonínu Hirnleovi** (1697 – 1758). Ten během druhého desetiletí 18. století působil v pražské Tiskárně jezuitské, kde se zřejmě už vyučil. Tou dobou získali jezuité nový ruční knihtiskařský lis, jehož horní příčné břevno zdobí devíza AMDG, erb tiskařů a monogram FA HF (dnes Národní technické muzeum v Praze). Mirjam Bohatcová nabízí možnost číst monogram jako „František Antonín Hirnle fecit“. Z archivních pramenů totiž víme, že jezuitský tovaryš Hirnle svedl kolem roku 1720 jistou dívku, byl vyšetřován a jak se hypoteticky jeví, svůj poklesek mohl kompenzovat účastí na stavbě lisu.

Jisté je, že Hirnle byl z pražské Tiskárny vypovězen a asi 1720 přišel do Olomouce. Roku 1723, kdy aféra z jeho minulosti již utichala, se oženil s olomouckou patricijkou, získal dům a následně i měšťanské právo. Byl přijat do Tiskárny městské, v níž se teprve 1732 stal faktorem. Ještě téhož roku ji od olomoucké městské rady na dluh odkoupil a během svého působení z ní vytvořil největší typografické středisko na Moravě. Dosavadní tiskařský materiál obohatil roku 1754 několika novými sadami písma, iniciál a vinět. Větším počtem zakázek nežli jeho předchůdci se obracel nejen k olomouckým mědirytcům (Jan a Antonín Jan Freindtovi, Antonín Josef Schindler), ale i na moravské rodáky (Ignác Zeidler) a umělce z Vídně (Andreas a Josef Schmutzerovi) či Augsburgu (Johann Daniel Herz, Bernard Vogel). Poměrně rychle se přizpůsobil novému uměleckému tvarosloví a již od poloviny 50. let se na jeho tiscích objevuje rokoková výzdoba. Jeho zásluhou získal olomoucký knihtisk, nacházející se od počátku 18. století v postupném úpadku, opět solidní technickou i ediční úroveň.

Z Hirnleovy tiskárny poprvé po Bílé hoře počaly vycházet jazykově české tituly ve větší míře. Šlo však většinou o drobné kramářské písně, praktickou literaturu a knížky lidového čtení. Počtem převažující latinské publikace měly stejně jako německé tisky v drtivě převaze nábožensky výchovný ráz. Podstatnou část edičního programu tvořily též knižní teze univerzitních disertací, z nichž mnohé se týkaly přírodovědných oborů. V roce 1746 byla v Olomouci založena první učená společnost ve střední Evropě. Tato Societas incognitorum vydávala v Hirnleově tiskárně svůj vědecký měsíčník *Monathliche Auszüge alt und neuer Gelehrten Sachen* (Olomouc 1747-1748). Po čtrnácti sešitech byla výroba přeložena do Frankfurtu/M. a Lipska, kde po vytištění dalších šesti pokračování v srpnu 1748 zanikla.

Po smrti Františka Antonína nepřipadla tiskárna v dědickém řízení vdově **Josefě Terezii Hirnleové** (1714 – 1798), nýbrž dceři **Antonii Terezii** (nar. 1730). Ta se roku 1756 provdala za nejstaršího člena poměrně spletité dynastie moravsko-slovenských tiskařů, nakladatelů a knihkupců **Josefa Antonína Škarnicla** (1729 – 1813), který byl již od 1754 u Hirnleových zaměstnán jako tovaryš a později jako faktor. Poněvadž se mladé Škarniclově rodině naskytla možnost založit zcela novou tiskárnu v západoslovenské **Skalici**, vdova Josefa Terezie Hirnleová olomoucký závod od své dcery 1761 koupila. Po její smrti se dcera Antonie Terezie Škarniclová (rozená Hirnleová) a její manžel Josef Antonín Škarnicl ze Skalice vrátili, zanechavše tamní tiskárnu jednomu ze synů, **Františku Xaverovi** (1769 – 1841).

Zatímco olomoucká větev rodiny akcentovala ve svém edičním modelu německou a latinskou literaturu náboženskou a nábožensky vzdělavatelskou, skalická tiskárna se orientovala na publikace ve slovenském jazyce. Kapacita ve Skalici léty nadějně rostla. Podstatnou složkou ediční činnosti tu byly reedice a adaptace drobných tisků, především knížek lidového čtení a kramářských písní, které měly dobrý odbyt na moravských jarmarcích i na Slovensku (Josef Antonín Škarnicl jich vydal na 1.300). Ediční politika tak významně přispívala k ožívování tradičních látek evropského i českého písemnictví. Ruku v ruce kráčela revitalizace starých štočků. Velmi dobře to vidíme na Škarniclově edici *Život, skutky a řeči netvorného Ezopa* (Uherská Skalica 1879), kterou ilustrují znatelně vyčerpané dřevořezy Aorgova Prostějovského sborníku 1556. Sborník obsahoval hrubé nápodoby ilustrací Brantova německého překladu *Ezopových bajek* (poprvé Freiburg/B. 1531). Kopie z Prostějova pak putovaly rukama olomouckých tiskařů 1584, ca 1600, 1609, 1613 a 1639 a když bylo roku 1879 zapotřebí, s původními vřezanými letopočty (1555 a 1556) jimi nepohrdli ani Škarniclovi (dnes jsou štočky uloženy ve Slovenském národním muzeu). Skalica byla jedním z nemnoha mimopražských center, kde se tiskly a rozšiřovaly také překlady soudobé německé zábavné prózy i drobná původní novočeská povídka. Nosným programem, realizovaným již Františkem Xaverem Škarniclem st., byla pak podpora slovenských národních zájmů a ovšemže i slovenského národního jazyka.

Z Olomouce expandoval knihtisk roku 1716 do slezské **Opavy**, jejíž dílna především výrobou latinských disertací odlehčovala olomoucké Tiskárně městské a Františku Antonínu Hirnleovi. Vzniklo tu též několik publikací oslavujících moravského mučedníka Jana Sarkandera (svatořečen 1995). Z Brna se dostal knihtisk roku 1711 a pak od 1719 do **Znojma**. Posledním moravským městem, v němž závěrem 18. století vznikla nová tiskařská dílna, byla **Jihlava**. Řemeslo se tu v závěrečných dvou desetiletích 16. století uchytilo díky krátkodobému působení německého humanisty Kaspara Stolshagena (1550 – 1593). Další tiskař v městě zakotvil až 1789. S výjimkou hornoslezského Těšína (1807) žádná jiná během první poloviny 19. století založena nebyla. K nárazovému oživení řemesla došlo až po polovině století (Hranice 1851, Krnov 1851).

13 INDUSTRIALIZACE ČESKÉHO KNIHTISKU V SCHÖNFELDOVĚ A HAASOVĚ VELKOPODNIKU

V posledních letech 18. století fungovalo v Praze pouhých 10 tiskáren. Mnohé už překročily zenit své činnosti (např. Elsenwangerova a Hrabova) a sotva se držely před krachem (např. Antonín Josef Zíma). Propad řemesla se nezastavil ani během počáteční dekády 19. století, kdy přibýly pouze dvě nové pražské tiskárny (František Jan Scholl 1802 a František Sommer 1809). Mimo Prahu fungovaly z dob dřívějších i nedávných tiskárny v Českých Budějovicích, Hradci Králové, Chebu, Jindřichově Hradci, Klatovech, Kutné Hoře, Litomyšli, Mladé Boleslavi, Mostu, Pardubicích a v Plzni. Náročností knižní typografie nevynikala žádná. Z hlediska množství komerční náboženské i světské lidové četby si zaslouží pozornost alespoň litomyšlská dílna Václava Vojtěcha Turečka (1779) a jindřichohradečtí tiskaři Ignác Vojtěch Hilgartner (1760) a Josef Jan Landfras (1797). Nejvýraznějším mimopražským zjevem, který dokázal sladit obchodní rentabilitu s kulturním posláním, byl královéhradecký Jan Hostivít Pospíšil, podnikající zhruba od 1817 v oblasti původní novočeské beletrie. Během počátečních dvou dekád 19. století byly mimo Prahu povoleny pouze dvě nové tiskárny, a to v Karlových Varech a Chrudimi. Až později bylo řemeslo uznáno ještě v Písku (1812), Táboře (1814), Teplicích (1814), Jičíně (1818), Slaném (1820), Žatci (1826), Čáslavi (1827), Liberci (1848) atd.

Důvodem tohoto kvantitativního podstavu knihtisku na přelomu 18. a 19. století byl nedostatek zakázek způsobovaný jednak restriktivní cenzurou (prosazena již 1790 Leopoldem II.) a jednak upadajícími čtenářskými aktivitami. Oslabení poptávky po tištěném zboží nezapříčinilo jen dědictví nízké čtenářské kultury zejména na venkově, ale všeobecně i cena, která nedostatkem domácí papírenské suroviny stále stoupala, a v aristokratických kruzích, kde prvořadou roli jistě nehrála, zase nebyl zájem o českojazyčnou produkci (dokladem toho je zastavení jediných českých novin během 1772 – 1781, neboť ze stokusového nákladu se pravidelně prodávaly jen čtyři výtisky, dva do Vídně a dva po Praze).

Leopoldovo omezení dovozu knih ze zahraničí se navíc dotklo knihkupců, závislých zejména na importu naukové literatury z Německa. Němečtí obchodníci usazení v Praze nedokázali nashromáždit dostatek kapitálu ke kultivaci

domácího trhu, natož aby s bohemikální produkcí trvale expandovali do zahraničí. I tolik oblíbenou a známou firmu, jakou byla Česká expedice, čekal obchodní krach (další programově české knihkupectví po Krameriovi otevřel v Praze až František Řivnáč 1848 a v Brně Vilém Foustka 1861). Hospodářskému poklesu úspěšně čelil snad jen italský rodák a první významný pražský nakladatel a obchodník s hudebninami, mapami a uměleckou grafikou **Marco Berra** (1784 – 1853), jehož aktivity oslovovaly především solventní zahraniční návštěvníky Prahy.

Krise během napoleonských válek se nevyhnula logicky ani tiskárnám. Poněvadž v Čechách profese samostatných nakladatelů fakticky ještě nezdolala, peníze na výrobu pořád poskytovali tiskaři, v lepším případě vlastenečtí autoři. Finanční zabezpečení českých a moravských dílen tudíž silně klesalo a pro estetické zřetele knižní výroby nebylo místo. Výrobci museli ustoupit jak komerčním zájmům, tak lacinému i tradici spoutanému vkusu publika. Proto se také jen nesnadno odpoutávali od zaběhnuté typografie německy mluvících zemí. Vždyť ještě více než 50 let po Tomsově úspěchu s antikvou se jazykově české modlitby, kalendáře a jiné lidové čtení včetně původní dramatické literatury konzervativně tiskly levnějším novogotickým písmem (jedna z prvních mimopražských tiskáren, která si opatřila antikvu, byla až 1847 dílna Františka Bergera v Litomyšli). Stopy po industrializaci tiskařského řemesla jsou ve 20. a 30. letech 19. století minimální. Drtivá většina dílen zachovávala historicky osvědčenou technologii manuální výroby. Tisklo se na zastaralých dřevěných ručních lisech a o zvýšení výrobní kapacity, které by porušilo rovnováhu mezi nabídkou a poptávkou, nebyl mezi principály zájem.

Industrializaci českého knihtisku přitom nebránil jen omezený provozní kapitál vlastníků tiskáren, ale i neexistence domácí strojírní specializované na výrobu a opravy tiskárenských zařízení (nejstarší firmu založil Němec Franz Frenzel 1833 v Praze). Železné lisy navržené na počátku 19. století Charlesem Stanhopem se počaly do Čech dovážet asi s dvacetiletým zpožděním za cizinou (Haasovi synové v Praze 1830). Taktéž nákupy rychlolisů se u nás uskutečňovaly v době, kdy pro mnohé zahraniční tiskárny byl tento moderní fundus počínaje 20. a 30. léty již běžný. První rychlolis instalovali synové Bohumila Haase roku 1833 a zhruba s desetiletým odstupem ho na venkov poprvé objednal 1844 jindřichohradecký Alois Josef Landfras (další modernizace následovala až 1850 v bývalé Turečkově tiskárně v Litomyšli). Obdobný časový posun tří desetiletí je patrný u nákupů papírenského stroje, který se na pražskou Štvanici z Anglie dostal až zásluhou mladého Jakuba Schönfelda 1833.

Nejen přísný státní dozor, ale i nedostačující finanční potenciál zpomalovaly také zavádění litografie. Nejstarší dílna byla povolena kreslíři a malíři **Antonínu Langweilovi** (1791 – 1837) až roku 1819 čili jedno dvě desetiletí po evropských městech jako Vídeň, Londýn, Paříž, Berlín, Stuttgart aj. Nadto Langweilova pražská kamenotiskárna fungovala jen krátce, protože majitel z jejího malého výnosu nedokázal splnit podmínku gubernia, totiž obstarat si vlastní dům jakožto předpoklad k udělení měšťanství. Od 1822 vzal proto zavděk místem zřizence pražské Univerzitní knihovny (dnes je znám jako autor lepenkového modelu Starého Města a Malé Strany, který český král Ferdinand V. 1840 zakoupil pro Národní muzeum). Druhou litografickou dílnu vlastnil v Praze od 1820 Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld, který měsíc po obdržení koncese výše zmíněnou Langweilovu živnost odkoupil. Další státní souhlas získali 1821 Bohumil Haase st. (březen) a malíř Antonín Machek (duben). První mimopražské dílny vznikly 1824 v Brně (bratři Jan Kryštof a Adolf Trasslerovi jakožto zakladatelé kamenotiskařství na Moravě), 1831 v Plzni a v Litoměřicích a 1838 v Olomouci.

V těchto hospodářských a politicko-společenských podmínkách vstupuje na scénu **Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld z Schönfeldu** (1750 – 1821), soupevník moravského velkopodnikatele Josefa Jiřího Trasslera a do vystoupení Bohumila Haase st. největší český tiskař, nakladatel, knihkupec a výrobce papíru raně kapitalistické éry. Pocházel z rodiny, která je povědomá již v době rudolfínské. Narodil se v Praze a měšťanství tu získal roku 1776. Obnovení šlechtického titulu „Edler von Schönfeld“, drženého rodinou od 1594, dosáhl 1787 a do rytířského stavu byl jako „Ritter von Schönfeld“ povýšen 1814. Byl literárně činný a hlásil se k svobodnému zednářství, ač ho lóže U tří korunovaných hvězd 1792 pro nezednářské chování vyloučila.

Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld se po absolvování humanitního studia vyučil knihtiskařskému řemeslu a roku 1773 založil na Starém Městě vlastní dílnu, kterou provozoval až do konce života (zprvu sídlila v dnešní Karlově ulici a počínaje rokem 1795 v nedalekém zrušeném klášteře sv. Anny). Roku 1782 disponovala 8 ručními knihtiskařskými lisami (na české poměry tuto beztak velmi slušnou kapacitu roku 1790 ještě zvýšil na tehdy nebývalých 18). Díky komerčním a společenským aktivitám, bezohlednému postupu vůči konkurenci i pletichaření dosáhl značných profesních výhod (1774 byl jmenován univerzitním tiskařem, 1784 stavovským tiskařem, 1790 a 1799 fungoval jako dvorský tiskař). Stejně jako vídeňskému kolegovi Johannu Thomasu von Trattnerovi napomohly i Schönfeldovu podnikání reformy Josefa II., zvláště dvorský dekret z roku 1782 umožňující patisk zahraniční literatury a uvolňující knižní obchod se zahraničím. Schönfeld nebohatl jen legálním patiskem, ale i neustálým snižováním autorských honorářů.

Roku 1780 otevřel Schönfeld v Praze knihkupectví, 1782 zprovoznil filiálku ve Vídni (tiskárna, knihkupectví a nakladatelství a od 1815 i kamenotiskařská dílna), později též v Lipsku (spolu s knihami nicméně prodával i rozmanité hospodářské a průmyslové zboží). Rozpínavost Schönfeldova knihkupectví v závěru 80. let se stala v následujícím desetiletí bezprostřední příčinou krachu několika pražských obchodníků (Wolfgang Gerle, Jan Josef Gröbel, Felicián Mangold, Jan Michael Samm). Roku 1784 Schönfeld vydražil staroměstskou papírnu Císařský mlýn stojící u Štvanice na vltavském ostrově zvaném „Papierinsel“ (roku 1813, kdy získal zemské tovární privilegium, zde zaměstnával s využitím dostupné industrializace již na 90 lidí).

Blízko papírny, v Karlíně za Poříčskou branou, koupil 1784 také zahradu Růžodol. Cesty, strouhy, záhony a keře dal upravit do podoby mapy Českého království. V zahradě stála letní restaurace, v níž byla 1786 – 1789 provozována česká divadelní představení. Nedaleko postavil továrnu na šaty, prostěradla a pytle. Roku 1790 zřídil semenářský a zelinářský závod. Od pražského vlašského špitálu koupil zrušený sad morušových stromů, který vykácel a lýko použil jako náhražku při výrobě papíroviny.

Po otci zdědil před rokem 1795 rozsáhlou sbírku listin, erbů, pečeti a mincí, jejíž jádro tvořila neknížní část pozůstalosti po Josefu Janu Klauserovi (ta zase obsahovala mimo jiné předměty z kolekce německého heraldika 16. století Georga Ruxnera). Sbírkou, která měla na 50.000 položek, přestěhoval roku 1795 do Anenského dvora. Zde ji, obohacovanou dalšími nákupy ze zrušených církevních objektů, přeměnil na veřejné „technologické“ muzeum řemesel a průmyslu. Roku 1794 v Praze vydražil bývalou inzertní kancelář rodiny Průšových (Frag- und Kundschaftsamt čili poptavárna).

Od 1795, zanechav řízení pražských podniků svým podřízeným, trávil Schönfeld většinu života ve Vídni. O čtyři léta později (1799) se z Prahy vystěhoval natrvalo. Do Vídně převezl jen své muzeum. Jeho poslední pražskou podnikatelskou aktivitou bylo zřízení litografické dílny 14. října 1820. V listopadu téhož roku knižně přikoupil o něco starší, ale neprosperující závod Langweilův, takže se zhruba na půl roku, dokud neobdržel koncesi Bohumil Haase st., stal jediným kamenotiskařským živnostníkem v Čechách.

Schönfeld se mimo to bezpochyby zasloužil též o rozvoj českého novinářství. Roku 1785 koupil od Rosenmüllerových dědiců dvorské privilegium na Pražské české noviny, vydávané naposledy 1782 – 1785?, a od ledna 1786 obnovil jejich život pod názvem *Schönfeldské cis. král. pražské noviny* (Praha 1786-1792, 1796-1799). Titul se však několikrát změnil: *Císařské královské privilegované pražské poštovské noviny* (1800-1812), *Císařské královské pražské poštovské noviny* (1812-1814), *Císařské královské nejmilostivější výjimací svobodou Jeho cis. král. Milosti obdařené české pražské noviny* (1814-1817, též pod záhlavím *Císařské královské pražské noviny*) a konečně *Císařské královské pražské privilegované noviny* (1818-1819). Schönfeldské noviny byly do roku 1789 jediný jazykově český list u nás. Redakční práce ve vcelku krátkých časových úsecích vykonávali Václav Matěj Kramerius, Václav Alois Thám, Josef Jakub Tandler aj. Noviny trpěly stále se snižujícím počtem odběratelů a když poslední redaktor Josef Linda Schönfeldův podnik 1819 opustil, noviny zanikly. Linda se po roce vrátil a vydávání pod názvem *Vlastenský zvěstovatel* (Praha 1820-1824) obnovil. Schönfeldovi dědicové však Zvěstovatele při životě již neudrželi. Roku 1824 slavná éra schönfeldské publicistiky definitivně zanikla a list dražbou přešel do rukou synů Bohumila Haase st.

Schönfeld se jako velkopodnikatel snažil v knižní oblasti o vybudování komplexního edičního programu. Realizoval samozřejmě výnosné zakázky administrativních publikací, které mu zajišťovaly výsady Josefa II. z let 1785, 1790, 1793 a 1799. Tiskl kalendáře i náboženskou literaturu. Zabýval se nototiskem, uveřejňoval Mozartovy opery i soudobá německá dramata (Friedrich Schiller), v hojné míře vydával obrozenskou naukovou literaturu a učebnice. Pořídil dvě samostatná vydání Balzerových portrétů *87 Abbildungen böhmischer und mährischer Gelehrten und Künstler* (Praha po 1782). Připravil též Pelcloy dvoudílné *Geschichte der Böhmen* (Praha-Wien 1782), z nichž ještě separátně otiskl Dobrovského *Abhandlung über den Ursprung des Namens Tschech* (Praha-Wien 1782). U Schönfelda vyšla dále *Obrana jazyka českého proti zlobivým jeho utrhačům* Karla Hynka Tháma (Praha 1783) a Pelcloy *Lebensgeschichte des römischen und böhmischen Königs Wenceslaus* (Praha 1788-1790). Schönfeld se podílel na vytištění několika svazků Schallerovy rozsáhlé *Topographie des Königreichs Böhmen* (Praha-Wien 1785-1791). Témuž spisovateli vydal *Topographisches Lexikon des Königreichs Böhmen* (Leipzig 1791). Karel Rafael Ungar u Schönfelda publikoval své zásadní dílo *Allgemeine böhmische Bibliothek* (Praha 1786), Františku Janu Tomsovi zde vyšel *Vollständiges Wörterbuch der böhmisch-deutsch und lateinischen Sprache* (Praha 1791). Populární v šlechtických kruzích bylo první vydání dobrodružných memoárů Giacoma Casanovy *Histoire de ma fuite des prisons de la Republique de Venise, qu'on appelle les plombs. Ecrite a dux en Boheme l'annee 1787* (Leipzig = Praha 1788). Na tisku vzpomínek se podíleli sám Casanova jako editor a korektor a Jan Berka jako tvůrce dvou mědirytin. Schönfeldova tiskárna s použitím replik původního tiskového písma a štočků připravila také nové vydání Hájkovy *Kroniky české* (Praha 1819-1823). Tato patrně nejstarší česká faksimilie, jejímž iniciátorem mohl být spisovatel Josef Linda, vycházela postupně v 35 sešitech. Její distribuci provázely spory mezi vydavatelem a odběrateli.

Přemíra hospodářských aktivit přinášela Schönfeldovi sice nemalý zisk, ale odváděla ho od systematické práce tiskařské a nakladatelské. Šíře Schönfeldových aktivit hospodářsko průmyslových, žurnalistických i nakladatelských se nakonec ukázala jako kontraproduktivní. Podnikatel nedokázal čelit sílící konkurenci (Tiskárna arcibiskupská, Tiskárna normální školy, Bohumil Haase st.) ani vytrácející se přízni úřadů (zejména ve vleklé válce s Jenovéfou Krameriovou o české noviny). Po Schönfeldově smrti část majetku zdědil syn **Ignác Schönfeld z Schönfeldu** (1778/1785 – 1839). Narodil se v Praze, ale většinu života spojil s Vídní, kde také zemřel. Byl právník, zakladatel první rakouské spořitelny, sestavovatel schematismů a provozovatel otcova veřejného „technologického“ muzea. Tiskárnu, která 1821 – 1833 pracovala dál pod jménem zemřelého majitele, zdědil syn **Jakub Schönfeld z Schönfeldu** (1795 – 1841). Narodil se taktéž v Praze a byl krajským hejtmanem. Přikoupil sice Krameriovu Českou expedici (1824) a přinejmenším od 1709 existující papírnu Řehenice u Pyšel (1829), ale celkový úpadek započatý již na sklonku otcova života zastavit nemohl. Roku 1834 zrušil litografickou dílnu, 1835 překvapivě levně odprodal zbylé provozy v Anenském dvoře synům Bohumila Haase st. a krátce před smrtí se vzdal i obou papírů.

Noví majitelé části bývalého schönfeldského impéria pocházeli z rodiny **Bohumila Haaseho st.** (1763 – 1824), dalšího podnikatele v knihtiskařství, nakladatelství, knihkupectví, písmolijectví a v papírenském průmyslu. Jak je už nyní zřejmé, firma brzy předstihla aktivity soupeřnicka Jana Nepomuka Ferdinanda Schönfelda a stala se nejen největším podnikem svého druhu v Čechách a na Moravě raně kapitalistické éry, ale i předním centrem knižní kultury celé monarchie. V Praze působila od roku 1798 plných 150 let a rodině byla odejmuta až socialistickým znárodněním.

Bohumil Haase pocházel z protestantské rodiny žijící v německém Halberstadtu. Patrně roku 1795 přišel do Prahy a zřejmě již 1796 pracoval v tiskárně Františka Václava Jeřábka. O rok později přijal postulát a od principála Jeřábka si pronajal knihtiskařský lis, na němž vyráběl tehdy módní a žádané akcidenční tisky (novoročenky, gratulační lístky aj.). Touto novinkou získal rozsáhlou klientelu jak v Praze, tak v Rakousku a Německu. Poměrně rychle nashromáždil kapitál nutný k založení vlastní tiskárny. Koncesi k provozování knihtiskařské živnosti obdržel 1798 (od 1804 užíval dědičného titulu stavovský tiskař, v úmrtním roce 1824 byl po majitelích Schönfeldovy tiskárny jmenován dvorským tiskařem). Roku 1800 se oženil s katoličkou Terezií, dcerou pražského nakladatele a knihkupce Kašpara Widtmanna, jehož pak do roku 1804 vedl jako příležitostného společníka. Měšťanství na Starém Městě získal 1802. Tehdy koupil na Staroměstském náměstí dům, do něhož přestěhoval knihtiskařský provoz (setrval zde až do 1835). Roku 1806 založil knihkupectví, 1811 otevřel půjčovnu knih, 1815 k podniku připojil písmolijickou a 1821 litografickou dílnu (písmolijna vznikla sice bez povolení gubernia, ale byla tolerována).

Význam Haasovy tiskařské činnosti je však relativní. Odhlédneme-li od jeho role propagátora akcidencí, v typografické rovině žádné překvapivé změny ve srovnání se soudobým českým standardem nenastaly. Tiskl švabachem, příležitostně též frakturou. Antikvu pro jazykově českou sazbu poprvé užil až roku 1814, a i tak s ní šetřil. Ilustrační dřevorezy neužíval, zato hojně na frontispisy otiskoval mědiryty generačních kolegů z Prahy. Náležitě ocenění si ovšem zaslouží vazba Haasovy typografické činnosti na kamenotisk, který aplikoval jak do literatury krásné, tak exaktní. Vůbec největší přínos Bohumil Haase spočíval pak ve snaze nakladatelsky i výrobně pokrýt maximum čtenářských zájmů, přičemž častěji nežli beletrii a nábožensky výchovné tituly rozšiřoval literaturu odbornou, populárně naučnou a osvětovou. Přestože pocházel z Německa, velmi rychle se sblížil s českým prostředím. K blízkým spolupracovníkům tiskárny a nakladatelství patřila kulturní elita tehdejší společnosti, např. Bohumír Jan Dlabač, Josef Dobrovský, Václav Hanka, Jan Hýbl, Jan Javornický, Aleš Vincenc Pařízek, Josef Rautenkranc, Jan Nepomuk Štěpánek a další. Po roce 1820 produkce tiskárny slábla a část spisovatelské obce přešla k Janu Hostivítu Pospíšilovi.

Haasův ediční model významně přispěl ke stabilizaci spisovného jazyka, např. Bohumír Jan Dlabač *Nachricht von den in böhmischer Sprache verfassten und herausgegebenen Zeitungen* (Praha 1803), Karel Hynek Thám *Neues kleines deutsch-böhmisches Wörterbuch* (Praha 1804), Václav Hanka *Pravopis český podle základů gramatiky Josefa Dobrovského* (Praha 1817). Haase přispěl také k šíření překladů z evropských literatur, např. John Milton *Ztracený ráj* (Praha 1811 v překladu Josefa Jungmanna), Salomon Gessner *Idylly* (Praha 1819 v překladu Václava Hanky), i k rozvoji novočeské původní beletrie, např. Josef Chmela *Bájky pro děti* (Praha 1818), *Rukopis královský* (Praha 1819 v edici Václava Hanky). Haase počal dle německého vzoru vůbec poprvé v Čechách vydávat vícesvazkové sbírky původní české literatury, např. Hankova čtyřsvazková *Starobylá skládání* (Praha 1817-1820, pátý díl v Tiskárně arcibiskupské 1823) nebo desetidílné Štěpánkovo *Divadlo* (Praha 1820-1824, svazky 11-16 vydávali Haasovi synové 1826-1832). Této Haasovy novinky se vzápětí chytil Jan Hostivít Pospíšil.

Mimo to Haase vydával také odbornou literaturu, např. Rulíkovo trojsvazkové dílo *Učená Čechia* (Praha 1807-1808) či třídílný Dlabačův *Allgemeines historisches Künstler-Lexikon für Böhmen und zum Theil auch für Mähren und Schlesien* (Praha 1815). Vrchol Haasových publikačních aktivit v oblasti vědy představovalo sešitové pojednání *O přirozenosti rostlin aneb Rostlinář* Bedřicha Všemíra hraběte Berchtolda a Jana Svatopluka Presla (Praha 1821-1835). První díl,

doplněný 80 Preslem kreslenými a prý jeho sestrami kolorovanými litografiemi, byl dokončen 1823 ještě za Haasova života. Druhým a třetím dílem 1825 – 1835 pokračovali již jeho synové (obrazová část 2. dílu Rostlináře obsahuje též 80 litografií, 3. díl jen 4, zbylé 32 obrazy byly zhotoveny mědirytem). Haaseho vydání Rostlináře lze označit za první českou publikaci, v níž litografie vstoupila do služeb vědecké ilustrace. Paralelně s Rostlinářem tiskárna a litografická dílna vyrobily také prestižní herbář *Hortus Canalius* od Ignaze Friedricha Tausche (Praha 1823). Jednodílné pojednání o pražské zahradě hraběte Canala, nacházející se na Vinohradech, obsahuje 20 kolorovaných litografií, rozdělených do dvou dekád.

Od roku 1818 se na provozu Haasových podniků významně podílel **Ludvík Haase** (1800 – 1868), nejstarší syn Bohumila Haase st. a čerstvě vyučený tiskař. Po otcově smrti plynule převzal dědictví a do čela firmy přijal jako společníka svého bratra **Ondřeje Haase st. z Vranova** (1804 – 1863, predikát udělen 1854). Roku 1831 se k oběma starším bratrům připojili mladší sourozenci **Bohumil Haase ml. z Buchsteinu** (1809 – 1887, predikát udělen 1870) a **Rudolf Haase** (1811 – 1888). Roku 1824 vydražili Ludvík a Ondřej Schönfeldovo privilegium na vydávání českých a německých novin. Vzniklá „novinárna synů Bohumila Haase“ (1825) vydává kupříkladu *Pražské noviny* (Praha 1825-1845, převzal Karel Vilém Medau) a *Unterhaltungsblätter* (Praha 1828-1829), které byly zprvu přejmenovány na *Bohemia oder Unterhaltungsblätter für gebildete Stände* (Praha 1830-1832), později na *Bohemia, ein Unterhaltungsblatt* (Praha 1832-1847) a pak v takřka stoleté existenci tohoto německého liberálního listu ještě několikrát.

K vedení litografické dílny byl zhruba od 1826 přijat nový partner Berličan **Karl August Ferdinand Hennig** (1794 – 1862) a dílna změnila firmu na „Haase & Hennig“. Po 1833 se synové Bohumila Haase litografie vzdali úplně a celý provoz přešel do Hennigova vlastnictví. Haasova rodina ho odkoupila zpět roku 1852. Již od 40. let se firma jako vůbec první v Čechách věnovala reprodukci dřevorytu a ocelorytu. Pozvala několik francouzských grafiků, kteří vyškolili první domácí dřevorytce (mimo jiné Josefa Pokorného, ca 1826 – 1872). Jedna z pionýrských publikací, do níž byly vřazeny chladné topografické oceloryty německých a anglických umělců, byl spis Wolfganga Adolfa Gerleho *Bilder aus Böhmens Vorzeit* (Praha 1842).

Roku 1837 Haasovi založili papírnu ve Vraném/Vl. (odtud Ondřejův predikát). Od počátku zde byly v provozu dva papírenské stroje. Tiskárna, která v roce 1798 disponovala jen dvěma ručními knihtiskařskými lisami, měla před smrtí Haase-zakladatele už 18 lisů. Roku 1830 bylo v provozu kromě 6 klasických dřevěných lisů již 13 železných (Stanhopeových). Od 1833 v tiskárně stály jeden dvojité a od 1841 tři jednoduché rychlolisy (poháněné v Čechách vůbec poprvé párou). V lednu 1835 koupili synové Bohumila Haase st. od Jakuba Schönfelda pražský Anenský dvůr a firmu ze Staroměstského náměstí přestěhovali do nového působiště (k takto rozšířené tiskárně si v letech 1843 – 1849 pronajali ještě pražskou Tiskárnu arcibiskupskou). V knihtiskařské dílně bylo tou dobou zaměstnáno 164 osob (z toho 60 sazečů a 36 tiskařů). Písmolijna měla dalších 46 zaměstnanců a 4 odlévací pece. Vedle běžně užitkových tiskových písem byla a odlévala před polovinou 19. století také cyrilici a hlaholici dle kresebných návrhů slavisty Pavla Josefa Šafaříka. Synové Bohumila Haase st. zavedli roku 1840 vlastní měrnou stupnici sazebního materiálu. Jejich typografický bod byl založen na vídeňské stopě (1 bod = 0,3733 mm). Systém se rozšířil v Čechách a po části monarchie a zrušen byl až roku 1908, kdy Haasův závod na výrobu písma vplynul do Bertholdovy akciové písmolijny v Berlíně. Po polovině 19. století vybavili Haasovi synové knihtiskařský provoz galvanoplastikou a stereotypií. Roku 1843 byla s povolením gubernia zřízena také „zápůjční knihovna pánů a synů Bohumila Haase“. Tehdy obsahovala 16.000 svazků a roku 1853 nabízela už 30.000 svazků.

DOPORUČENÁ LITERATURA

BOHATCOVÁ, M. (a kol.): Česká kniha v proměnách staletí. Praha 1990.

FUNKE, Fr.: Buchkunde. Überblick über die Geschichte des Buch- und Schriftwesens. München 1998 (6. vydání).

HORÁK, Fr.: Česká kniha v minulosti a její výzdoba. Praha 1948.

HORÁK, Fr.: Pět století českého knihtisku. Praha 1968.

KNEIDL, P.: Z historie evropské knihy. Po stopách knih, knihtisku a knihoven. Praha 1989.

KOPECKÝ, M.: Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků. Praha 1978.

MANGUEL, Alberto: Dějiny čtení. Brno 2007.

VOIT, P.: Encyklopedie knihy – starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století. Praha 2006 (zde uvedena další literatura k podrobnějšímu studiu).